

УДК 94 (477) “19”: Біляшівський

Затилюк Ярослав Володимирович
кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
yaroslav.zatylyuk@gmail.com

Yaroslav V. Zatylyuk
Candidate of Historical Sciences (PhD),
research fellow,
The Institute of History of Ukraine,
senior research fellow,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Осташевська Юлія В'ячеславівна
завідувач науково-дослідного експозиційного підрозділу
Відділ пізньосередньовічної, ранньомодерної та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ostashevskaya@ukr.net

Yuliia V. Ostashevska
Head of the Department of Late Medieval,
Early Modern, and Modern History of Ukraine
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

АКАДЕМІК МИКОЛА ФЕДОТОВИЧ БІЛЯШІВСЬКИЙ

ТА ЙОГО ПЕРСОНАЛЬНИЙ ЖИТТЄПИС: ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛА І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ACADEMIC MYKOLA FEDOTOVYCH BILYASHIVSKYI AND HIS AUTOBIOGRAPHY: PUBLICATION OF THE SOURCE AND PERSPECTIVES OF THE RESEARCH

Анотація

Метою статті є археографічна публікація тексту автобіографії Миколи Федотовича Біляшівського 1923 р. – організатора і першого директора найбільшого музею країни. Публікації передують розлогіий дослідницький і джерелознавчий коментар. Автори звертають увагу на те, що рукопис з цим текстом був добре відомим науковцям, однак досі не публікувався повністю і використовувався тільки для отримання біографічної інформації та цитувань. Після верифікації ключових повідомлень життєпису, автори доходять висновку, що він є важливим джерелом з історії українського націєтворення, інтелектуальної історії та історії українського музейництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. У зв'язку з цим, запропоновано кілька стратегій для проведення подальших досліджень цього тексту.

Текст автобіографії Біляшівського 1923 р., який публікується, є чернеткою авторського твору. Автори обґрунтовують, що існувала і “чистова” версія тексту, яку цитували у своїх статтях про відомого діяча його сучасники і соратники у 1926 р. Однак цю “чистову версію” поки що виявити не вдалося.

Ключові слова: Київський художньо-промисловий і науковий музей, М. Ф. Біляшівський, українська інтелігенція, життєпис, рукопис.

Summary

The article presents the publication of the autobiography by Mykola Fedotovych Bilyashivskiy (1923), who was the organizer and the first director of the largest museum in Ukraine of that time. The text of the autobiography is preceded with the analytical commentary based on the extensive research. The authors of the commentary underline that although scholars has been long familiar with the manuscript of this text, it has never been published in full and used only for the purpose of biographic references. On the contrary, the present publication demonstrates that this text is an important source for the history of Ukrainian nation-building, intellectual history and the history of Ukrainian museum-building in the late 19th and early 20th centuries. Therefore, they proposed several strategies for further research on this text.

Specifically, the published text is the draft version of the autobiography, and the authors of the commentary point out that

Biliashivskiy's contemporaries quoted some other version, presumably fair-copy, which is for now lost.

Key words: Kyiv art-industrial and scientific museum, M.F. Bilyashivskiy, Ukrainian intelligentsia, biography, manuscript

Миколу Федотовича Біляшівського (1867–1926) вважають символом українського музейництва, передусім, за його досягнення як директора Київського художньо-промислового і наукового музею, створеного у 1899 р. Ця музейна установа, що спочатку мала статус міської, завдяки невтомності і наполегливості свого директора, попри несприятливі фінансові і політичні умови, перетворилась на заклад всеукраїнського масштабу, яким музей було офіційно визнано у перші роки Української революції 1917–1921 рр. У 1890–1900-х рр. М. Біляшівський розробив методику збереження історичних пам'яток¹ та програму діяльності українських музеїв різних рівнів; він також стояв біля витоків різних пам'яткоохоронних товариств і організацій. Результатом етнографічних експедицій вченого і його однодумців (В. Хвойки, Д. Щербаківського, К. Мощенка) стали археологічні та етнографічні зібрання творів українського народно-декоративного мистецтва.

І хоч Микола Федотович мав чимало наукових публікацій з різних питань археології, історії, етнографії, а у 1918–1919 рр. був обраний почесним академіком Української академії мистецтв та дійсним членом Української академії наук, сучасники бачили в ньому переважно музейника. Показовою є оцінка його досягнень, зроблена патріархом української історичної науки Михайлом Грушевським, який в некролозі, у 1926 р. опублікованому в часописі “Україна”, назвав М. Біляшівського “...творцем першого українського національного музею”, і це потрактовано як єдине вагоме досягнення “...вірного і пильного ключника народного добра” [виділено нами]. Оскільки активна музейна діяльність була для нього першорядною, Микола Федотович, за визнанням М. Грушевського, “...менше студіював... ще менше писав [тож його] науково-дослідна робота має менше значіння”².

На сьогодні в численних енциклопедичних статтях, загальних дослідженнях з історії українського музейництва та спеціальних публікаціях з історії НМІУ та його колекцій належно висвітлено діяльність М. Біляшівського не лише як українського музейного діяча, а й як археолога, мистецтвознавця та етнографа³. Між тим, до багатьох деталей біографії вченого науковці зверталися епізодично⁴, очевидно, через переважну увагу до його діяльності як директора Київського художньо-промислового та наукового музею (і в зв'язку з цим – до відповідної групи документів)⁵. Крім того, вважається, що, біографічні публікації, здійснені у 1926 р. в зв'язку зі смертю М. Біляшівського, є вичерпними. Єдиним винятком можна вважати вагоме дисертаційне дослідження Лариси Дідух та кілька її публікацій, присвячених огляду діяльності М. Біляшівського і оцінці його ролі в розвитку українського музейництва та пам'яткоохоронної діяльності кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Однак “біографічний” розділ дисертації заснований на переказі тексту автобіографії Миколи Федотовича з невеликою кількістю коментарів⁶. Цей же текст автобіографії у 1926 р. використовували і автори тогочасних публікацій, представляючи діяльність М. Біляшівського як археолога, нумізмата, мистецтвознавця та музейного діяча. У кожному випадку лише цитовано або переказано окремі фрагменти життєпису, що збереглися серед паперів особистого архіву фундатора нашого музею.

Сам текст автобіографії досі не опублікований і до наукового обігу введений лише частково завдяки переказам і цитуванню окремих фрагментів у публікаціях 1926 р. Саме в той рік у зв'язку зі смертю М. Біляшівського, було підготовлено шість статей про нього у 9-ій книзі “Записок Історико-філологічного відділу ВУАН”. З-поміж них варто відзначити ті, автори яких зверталися до біографії вченого та до тексту його життєпису. Перш за все це публікація Андрія Вінницького “Біляшівський, його життя та музейна робота” та Дмитра Багалія “Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського”. А. Вінницький переказав зміст тексту автобіографії М. Біляшівського, який, як свідчить посилання, “...доведений до 1904 р. і зберігся в особистому архіві покійного”. Натомість Д. Багалій опублікував офіційну версію автобіографії М. Біляшівського, у 1919 р. написаної ним з нагоди обрання його членом ВУАН. Вона набагато коротша за “неофіційну” версію, якою автори спогадів про М. Біляшівського користувалися у 1926 р. і яку ми публікуємо у цій статті. Автори інших публікацій 1926 р. означеного

1 Див. її публікацію у: “Программа для собирания сведений о древностях”. – К., 1897.

2 Грушевський М. Академік Микола Федотович Біляшівський. Некролог // Україна. – Кн. 2–3. К., 1926. – С. 237–239. За підрахунками Д. Багалія, який опублікував автобіографію М. Біляшівського 1919 р. разом з переліком його 65-ти наукових праць, науковець мав 300 наукових публікацій, див.: Багалій Д. Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 9. – К., 1926. – С. 1–10.

3 Див.: Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63–80; Біляшівський Микола Федотович // Національна академія наук України. Персональний склад (1918–1998). – К., 1998. – С. 12; Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 80–86; Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – 203 с.; Федорова Л. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Відп. ред С. І. Кот. НАН України. Інститут історії України. – К., 2013. – С. 116–188.

4 Антонова О. Доля вченого // Хроніка 2000. – № 45/46. – С. 465–470; Нестуля С. Невідомі сторінки автобіографії М. Ф. Біляшівського // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава-Опішне, 2002. – С. 24–28; Примак А. Ф. Становлення М. Ф. Біляшівського як вченого і дослідника минушини // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 17. – С. 74–76; Піскун В. М. Ф. Біляшівський – вчений і державний діяч // 100 років Державного музею українського народного декоративного мистецтва. – К., 2001. – С. 32–38.

5 Див. ґрунтовну публікацію О. Попельницької про діяльність Біляшівського як першого директора музею з вказанням відповідних груп джерел: Попельницька О. О. Біляшівський М. Ф. – перший директор Національного музею історії України // Український історичний журнал. – № 2. – 2008. – С. 100–118.

6 Дідух Л. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – К., 2005. – С. 19–62.

видання – Петро Курінний, Дмитро Щербаківський, Сергій Єфремов – виявили обізнаність з текстом автобіографії⁷. Тож постає питання, чому власноруч написаний М. Біляшівським його життєпис не було опубліковано ні у 1926 р., ні дотепер. Припускаємо, так сталося через неповноту викладу (життєпис несподівано обривається на описах подій 1904 р.). Натомість, сучасні науковці вважали достатнім скористатися біографічними відомостями про М. Біляшівського з публікацій 1926 р. З іншого боку, ніхто, за винятком Л. Дідух, не ставив завдань провести комплексне дослідження біографії М. Біляшівського і верифікувати інформацію його персонального життєпису.

Пропонована стаття має на меті здійснення археографічної публікації життєпису М. Біляшівського та окреслення кола проблемних питань при проведенні комплексного дослідження його тексту. Її актуальність визначається характером джерела. Написаний в публіцистичній манері (у формі стислих спогадів), життєпис насичений персональними коментарями актуальних питань тогочасного суспільного і культурного життя та відображає авторське ставлення до них. Значна частина цих коментарів-роздумів не враховані в згаданих вище публікаціях, через що втрачається повнота уявлень про М. Біляшівського як особистість.

З огляду на вищесказане і зважаючи на значимість Миколи Федотовича як фундатора найбільшого українського музею доречною є повна публікація його життєпису. А оскільки останній містить інформацію “з перших рук” з історії музею та діяльності української інтелігенції маємо всі підстави говорити про актуальність введення до наукового обігу вагомого джерела з української інтелектуальної історії кін. XIX – поч. XX ст.

Текст життєпису: джерелознавчий коментар

Написаний М. Біляшівським життєпис зберігається серед його паперів в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі – ІР НБУВ], у фонді XXXI. Справа № 8, в складі якої перебуває життєпис, складена з трьох частин: перша – рукопис життєпису; друга і третя – його машинописна версія з пізнішими виправленнями тексту. Порівняння машинопису з текстом рукопису виказує на осучаснення лексики, орфографічні виправлення і окремі зміни у змісті. Крім того, друга версія машинопису автобіографії доповнена списком опублікованих праць з 65 позицій (арк. 79–84), скопійованим з публікації 1926 р.⁸. В кінці списку синім чорнилом зроблено приписку рукою Миколи Миколайовича Біляшівського⁹: “Із закордонних публікацій батька мені відома тільки одна, а саме великий огляд українського народного мистецтва в статті “The peasant art of Little Russia (the Ukraine)” в книзі “Peasant art in Russia”, видавництва “The Studio”, LTD, London, Paris, New York, 1912. Книжка є в мене. 28.II.1964 р.”¹⁰.

Звернемось до першої частини справи – рукописної чернетки тексту життєпису, що містить помарки і закреслення, датованого у заголовку 11 липня 1923 р., написаного на аркушах великого формату рукою М. Ф. Біляшівського двома різними чорнилами (окрім перших п’яти, писаних олівцем). Аркуші нумеровано автором власноруч, останній аркуш, на якому обривається текст, позначений 26-м номером. Аркуші 24 і 25 відсутні. Аркуші не зшиті, а складені в паперову обгортку.

Білову версію означеної автобіографії нам поки що виявити не вдалося, принаймні, серед документів Київського художньо-промислового та наукового музею, що зберігаються у різних архівних і музейних установах Києва¹¹.

Означений рукопис спеціально не аналізувався дослідниками. Про нього вперше згадує А. Адаменко в короткому огляді особистих документів М. Біляшівського в ІР НБУВ. У публікації систематизовано інформацію про інституції, в складі яких зберігаються документи особистого архіву М. Біляшівського – в теперішньому НМІУ, ІР НБУВ та у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка. За інформацією автора, серед переданих до ІР НБУВ у 1962 р. сином М. Ф. Біляшівського документів “...в групі біографічних і службових матеріалів є копія свідчення про народження М. Ф. Біляшівського, **неповна його автобіографія, фотокопії посвідчень...**” [виділено нами. – Авт.]¹².

За змістом текст життєпису подібний до розповіді-спогаду про власне дитинство, навчання, особисті захоплення, кар’єру, наукові інтереси, особисті контакти та музейну діяльність. На початку М. Біляшівський називає себе вихідцем із родини священика (у кількох поколіннях) з Уманщини, якого виховав батько, і ділиться кількома спогадами раннього дитинства (дружба з сином паламаря, збирання “камінців”, священство батька у Києві, домогосподарство і т. п.). Опис юнацьких років заснований на спогадах про навчання у Другій гімназії, згадках окремих вчителів, декого з гімназійних друзів, розкритті обставин знайомства з директором Церковно-археологічного музею М. І. Петровим і захопленням нумізматику. Далі читач дізнається про навчання Миколи Федотовича на юридичному факультеті Університету Св. Володимира, про появу у нього інтересу до археології та про обставини знайомства з В. Антоновичем, яке стало вирішальним у зверненні Миколи Федотовича до “питань українства”: з 1888 р. наш герой починає працювати у редакції “Київської Старовини” та провадити археологічні та етнографічні дослідження на Канівщині (с. Пекарі та Княжа Гора).

7 Див.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 9. – С. 1–59.

8 Як буде роз’яснено пізніше, цей список публікацій є частиною тексту автобіографії М. Біляшівського 1919 р., опублікованої у “Записках історично-філологічного відділу ВУАН” (К., 1926. – Кн. 9. – С. 1–10).

9 Сина М. Ф. Біляшівського.

10 З публікації А. Адаменко, що цитується нижче, стає відомо, що документи М. Біляшівського були передані до ІР НБУВ у 1962 р., отже, ця приписка зроблена під час інвентаризації та опису справи.

11 Ідеться про наступні фонди ІР НБУВ – фонд X (архів ВУАН), ф. 31 (фонд М. Ф. Біляшівського), ф. 28 (Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка) та ф. 304 Державного архіву м. Києва. У ф. 28 ІР НБУВ зберігається записна книжечка М. Біляшівського шкільних років, яку він згадує у автобіографії. Про інші документальні зібрання, пов’язані з музеєм та його першим директором див.: Попельницька О. О. Вказ. пр. – С. 100–104.

12 Адаменко А. Г. Матеріали личного архива Н. Ф. Беляшевского (1867–1926) // Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского. – К., 1989. – С. 18–25.

Після складання іспитів Микола Федотович переїздить до Москви на службу в архіві Міністерства юстиції, де вступає до Московського археологічного товариства на чолі з графінею Уваровою та бере участь у кількох його заходах. З життєпису (і, до речі, тільки з нього) можна дізнатися про активні контакти нашого героя з Іваном Яковичем Рудченком – чиновником середньої ланки і водночас невтомним етнографом і збирачем чумацьких пісень. І. Рудченко (родина якого певний час мешкала на квартирі в М. Біляшівського) допоміг Миколі Федотовичу отримати посаду завідувача архіву колишнього фінансового управління Царства Польського у Варшаві. Цю службу М. Біляшівський суміщав з діяльністю по створенню музею барона Ф. Штейнгеля у м. Городку поблизу Рівного. Завершується життєпис (точніше, його збережена частина) спогадами про переїзд до Києва, короткострокову роботу бібліотекарем Політехнічного інституту та діяльність директора музею. З останніх аркушів читач може дізнатися про ставлення М. Біляшівського до меценатів музею Б. Ханенка і О. Терещенка та про особливості організації у 1904 р. виставки “кустарних” виробів.

Як бачимо, життєпис є описом життя і службової діяльності М. Біляшівського зі згадками про членів родини, епізоди з дитинства, навчання, службову та наукову діяльність. Крім того, автор намагається пояснити свої захоплення, контакти, наукові інтереси, зміни в службовій кар’єрі та життєві цілі, що перетворює життєпис на захоплююче читиво: зокрема, привертають увагу пояснення, з чого починалися його зацікавлення нумізматику та археологією¹³. В цілому текст дає загальне уявлення про те, як відбувалося становлення “метра” українського музейництва. Привертає увагу заявлений у життєписі інтерес до матеріальної культури і музейної справи. Так, діяльність з розбудови музею у Городку наш герой суміщав зі службою головного архівіста Варшавської казенної палати. Потім, заради розбудови Київського художньо-промислового і наукового музею Микола Федотович пожертвував “для улюбленого діла” всі свої сили і вміння. Насторожує те, що в тексті життєпису не пояснюється, чому комітет при київському Товаристві старожитностей і мистецтв призначив директором музею саме М. Біляшівського. Тим більше, що на час цього призначення завідувачем музею вважався відомий археолог Вікентій Хвойка, який після цього став головним хранителем музею. Але прикметно, що згадка про це призначення вміщена після повідомлення про тісне знайомство з Богданом Івановичем Ханенком, який очолював комітет Товариства.

У контексті вищесказаного доречно згадати спогади сучасників про вміння нашого героя легко заводити контакти і знайомства. Кость Моценко у 1927 р. повідомляв, що “...Микола Федотович з його надзвичайною ініціативою і спритністю, завжди умів, якнайкраще... використовувати обставини і людей”¹⁴. Тож недарма текст життєпису насичений згадками про контакти М. Біляшівського з відомими науковцями В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Петровим, О. Яблоновським. З В. Антоновичем наш герой завів контакти, коли слухав його лекції; М. Грушевському (очевидно, на прохання його вчителя, В. Антоновича) допомагав копіювати матеріали з Варшавського архіву; з директором Церковно-археологічного музею познайомився ще в гімназійні роки¹⁵. На жаль, з тексту неможливо зрозуміти, що посприяло контактам з відомим етнографом, членом київського відділу Російського географічного товариства Іваном Рудченком.

З огляду на вищесказане, можна стверджувати, що життєпис є важливим джерелом для характеристики особливостей комунікації інтелігенції між собою. Важливою її рисою є взаємодопомога: представник київської інтелігенції І. Рудченко допомагає М. Біляшівському влаштуватись у Варшаві, сам Микола Федотович допомагає історикам М. Грушевському і О. Яблоновському копіювати архівні матеріали у Варшаві і т. п.

Та чи не найцікавішим у життєписі М. Біляшівського є його згадка про долучення до лав київської інтелігенції, завдяки чому він “відкрив у собі українця” (так свого часу про себе висловився В. Антонович¹⁶). Автор життєпису наголошує на цьому кілька разів і спершу – в описах гімназійного життя, коли з “питань політичного, а тим більше національного світогляду кожен думав свою думку”. Сильне враження на гімназистів справив вчитель історії В. Науменко¹⁷, який після звільнення, на останній зустрічі з учнями у себе вдома ототожнив всіх з “лицарями круглого столу”, тож ця “остання розмова з улюбленим вчителем зосталася на ціле життя”. Тож цей спогад М. Біляшівського є цінним джерелом про умови діяльності і можливості української інтелігенції. Поза тим, наш герой лишався аморфним, доки не став тісно контактувати з В. Антоновичем, а до того в університеті “я цілком не цікавився ні «політикою», ні національним питанням – українським. Не знав, в якому стані знаходиться це питання, які взаємовідносини існують серед хоча би Київського громадянства. Тому-то не дивно, що першу свою замітку (про Юр’єву Божницю біля Остра) я вмістив в «Кієвлянині»”. Остаточний злам у свідомості М. Біляшівського відбувся в перший рік його роботи у часописі “Київська Старовина”¹⁸, публікації якого (хай і російськомовні) у 1880–1900-і рр. пропагували українську історію, фольклор та мову¹⁹. Хоч і з обмеженнями подібна

13 З життєпису дізнаємося, що спершу М. Біляшівський захоплювався нумізматику і зав’язав тісні контакти з київськими колекціонерами монет М. Черневим, К. Болсуновським та ін. Та вже з середини 1880-х рр. під впливом лекцій В. Антоновича інтерес до нумізматики остаточно поступається захопленню археологією. Зрештою, ще в 5-6 років Микола Федотович “зібрав різні камінці”, а вперше “копати” почав разом зі своїм двоюрідним братом “якось вдосвіта” – і це був старий могильник (кладовище) біля Китаєва.

14 Моценко К. Академік М. Біляшівський як музейний робітник// Український Музей. Збірник. – К., 1927. – С. 3–12.

15 Останнє сталося ще в період захоплення нумізматику, коли одного дня 1881 р. М. Біляшівський відвідав музей і був вражений екскурсіями Миколи Івановича: “він завше з охотою давав пояснення всім, хто до нього звертався, входив в розмови, що торкалися старовини і цим захоплював неофітів. В лічбі останніх був і я...”.

16 Це парафраз з публікації В. Антоновича “Моя сповідь” у журналі “Основа” (№ 1. – 1862. – С. 83–96).

17 Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – громадський і педагогічний діяч, історик; випускник Київського університету (історико-філологічного факультету); з 1873 р. викладав у освітніх закладах Києва. З 1875 р. був членом Київської Громади і популяризатором ліворадикальних ідей М. Драгоманова, через що перебував під наглядом поліції.

18 В інтерпретації М. Біляшівського, це були вирішальні обставини, адже до того “вплив в гімназії таких учителів як Науменко, Тумасів, Юркевич – все розуміється, заклало фундаменту, але не було такого ще чинника, щоб все те, що... в глибині душі ховалося... цілком опановало мною і дало напрям на ціле життя”.

19 Зрештою, П. Житецький вважав, що наукові публікації і українська мова в театрі – єдино можливий і дієвий інструмент

діяльність сприяла утвердженню серед інтелігенції уявленнь про духовну спадщину українського народу – важливий компонент українського націотворення XIX ст.²⁰. Працюючи в цьому середовищі з 1888 р. – спершу як співробітник, потім – член редколегії, М. Біляшівський остаточно “вияснив своє «я»”. Як він згадує, “*тут серед гуртка співробітників вже для мене стало ясним – хто я і с того часу для мене твердим стало гасло – працювати тільки для України*”.

Свою національну позицію М. Біляшівський, як і інші представники інтелігенції, враховуючи цензурні обмеження і жандармський нагляд, виражав опосередковано. Найголовнішим її проявом стала організація музею всеукраїнського масштабу – і це попри офіційні декларації, за якими Київський художньо-промисловий і науковий музей мусив би бути пересічним міським музеєм. Автор життєпису зізнається, що з самого початку намагався створити репрезентативний музей, аби той “*в пам’ятках дав культурно-історичний образ України, починаючи з доісторії і кінчаючи сучасною добою*”.

Крім того, свою національну позицію автор життєпису засвідчує в описах своєї служби у Варшаві. Це проявляється в коментуванні політики Російської імперії з польського питання та у в зізнанні, що у Варшаві він намагався не спілкуватися з тамтешніми росіянами: “*не хтів знайомитися – гидко було. Може між ними були й гарні люди – біг зна, але бачив що робиться, бачив вони побільш тримають себе як «завоювателі»*”²¹.

Загалом, текст життєпису репрезентує персональний *alter ego* М. Біляшівського. Це не просто невинний спомин про власне життя, а текст зі свідомими авторськими намірами і амбіціями, створений з явною оглядкою на читача і політичні обставини. Про це свідчать згадки і акценти у тексті стосовно родинного і соціального походження, національної позиції та виразна демонстрація негативного ставлення до найзаможніших українських родин кін. XIX – поч. XX ст. – Терещенків і Ханенків.

Наприклад, в описах родини автор викреслив речення про те, що “*прізвище Біляшевський – очевидно спольщене*”. Вихідець з родини священиків (і по батьківській, і по материнській лініях), до того ж – родич Тарновських, в реаліях перших років існування УСРР явно проявив завбачливу обережність, аби не створити враження про належність до “ворожого” класу та держави – Польщі, війна з якою завершилась лише недавно. До того ж, текст автобіографії оповідає про скрутне матеріальне становище родини і батька, який виховує трьох дітей. Однак певні деталі тексту свідчать про протилежне. Зокрема, бабця нашого героя має будинок на вул. Трьохсвятительській, а батько кілька разів змінює місце мешкання в Києві, очевидно, маючи кошти для купівлі нерухомості. Крім того, ще в юнацькі роки М. Біляшівський колекціонує монети, більше того, заводить знайомства з відомими київськими колекціонерами. Зрештою, саме захоплення нумізматику почалося зі знайденої в столі батька коробки з цінними візантійськими монетами. Все це було б явно не під силу незаможній родині.

Очевидно, під впливом офіційної риторики про “буржуазію і капіталістів” 1920-х рр. наш герой відповідним чином висловлюється не лише про себе, а і про відомих музейних меценатів Б. Ханенка та О. Терещенка. Цих, колись шанованих представників Товариства старожитностей і мистецтв, він називає “*чиновниками і капіталістами, що не мали жодного відношення ні до науки, ні до мистецтва*”. Богдана Івановича Ханенка, якого ми знаємо як щедрого покровителя музею, в тексті названо байдужим до музею і, як виявляється, “*за довгі роки його головування музею дісталися мізерні суми*”. Про Олександра Николовича Терещенка автор відгукнувся ще гірше: “*цікавого мало – повна байдужість до усього (що могло цікавити хоч трохи інтелігентну людину). Цей Терещенко слабував якимись припадками нервового характеру*”. Тим не менше, в наступному абзаці автор обмовляється, що “*товаришував йому з охотою*” і, ба більше, їздив з ним до Відня і Ніци.

Для верифікації цих фраз у життєписі доречно звернутися до публікацій 1926 р., у якій містяться важливі деталі про відносини першого директора з меценатами музею. Зокрема, зі статті Д. Щербаківського, який свого часу пліч-о-пліч працював з нашим героєм над формуванням колекції музею, дізнаємося, що М. Біляшівський справді мав якісь “тертя” з Б. Ханенком. Але це були протиріччя поглядів щодо предметів, які першочергово мають надходити до колекції музею. Причому це був не особистий конфлікт, а предмет загальної дискусії з людьми різного кола, які в тексті означені як “*прості люди, інтелігенція і видатні музейні робітники*”. Останніх згадано у контексті представлення позиції Б. Ханенка щодо потреби залучати до колекції музею твори “з низів”. Як зазначає Д. Щербаківський, Б. Ханенко “*як голова правління музею, довго не міг помиритися з тим, що зразки селянського мистецтва стояли в музеї поруч творів «справжнього» мистецтва і глузував з В(арвари) Н(иколівни) Ханенкової, що захопилася народнім мистецтвом, заснувала у себе в маєтку, в Оленівці ткацьку майстерню й запросила художника В. Г. Кричевського керувати виробництвом у ній килимів*”²². За свідченням А. Вінницького, Микола Федотович мав незвичну на той час стратегію залучення коштів до музею – звертатися не лише до меценатів, а й до різних міських інституцій і навіть простих громадян: “*всі знають, як М. Т. за давніх часів умів випрохати в Ханенків, Терещенків, то-що то гроші на музей, то Врубеля, то Шевченка. Тільки ж М. Т. не спиравсь цілком на цих меценатах, а вмів та завсідни притягав до справи тодішні громадські об’єднання та інституції (земство, міську думу та художні об’єднання). М. Т. вмів зацікавити й молодь, прив’язати її до музею так, що потім ніякими силами, ніякими грошима*

української інтелігенції в умовах заборон. На підставі цього він так формулював її завдання: “Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями...”; цит. за: *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – Львів, 1996. – С. 72.

20 Див.: *Верстюк В. Ф.* Українофільство та державоохоронна політика царизму // Україна і Росія в історичній перспективі. – Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 370.

21 Таке ставлення у М. Біляшівського, вочевидь, сформувалось під впливом старої пані, у якій він жив, яка, як бачимо з життєпису, чітко відділяла “москалів” від усіх інших. Крім того, слід зважити і на те, що Микола Федотович контактував з істориками з оточення польського історика О. Яблоновського.

22 *Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 38, прим. 1.*

не можна було одірвати її від нього”²³. Це повідомлення виказує стратегію діяльності М. Біляшівського, який намагався справу з розбудови очолюваного ним музею зробити публічною з охопленням великого кола учасників з різних соціальних верств. З огляду на вищезазначене, робимо висновок, що образливі висловлювання у життєписі стосовно меценатів музею визначені свідомими авторськими намірами. Можливо, це була звичайна обережність. Після пережитих років “воєнного комунізму” (1919–1921) про Терещенків і Ханенків у 1923 р. не випадало говорити інакше як про “бездушних чиновників і капіталістів”. А з іншого боку, тут виразно проступає авторське “Я” – підкреслення власної ролі у розбудови музею з одночасним применшенням меценатської опіки.

Але більш виразно авторські амбіції вдається зафіксувати при верифікації повідомлень у тексті життєпису стосовно формування власної національної позиції. Як ми вже зазначили, видатний музейний діяч тричі у своєму тексті звертався до розкриття причин і обставин, завдяки яким він усвідомив себе українцем та зрозумів необхідність працювати для національного питання. Підозрюємо, це було зроблено з огляду на читачів, найперше – людей зі “свого” кола, знаних представників інтелігенції, з якими Микола Федотович довгі роки співпрацював і більшість яких, як і він свого часу, формували свій світогляд під впливом В. Антоновича та були тісно пов’язані з “Київською Старовиною” і Старою Громадою. Крім того, не виключено, що текст життєпису передбачався для ширшої читацької аудиторії, передусім з ВУАН, Академії мистецтв та музейників.

Зрештою, ідея підготувати текстовий спогад про себе для сучасників могла стати мотивом для М. Біляшівського взятися за написання життєпису. Звернемо увагу на дату, зазначену на першому аркуші рукопису – 11 липня 1923 року. Наприкінці цього року М. Біляшівський був усунений від директорства (формально за станом здоров’я) і став завідувачем художньо-промислового відділу музею, який очолив А. Вінницький. За спогадами останнього, “на самому початкові року [тобто 1923 р.] М. Т. удався до наросвіти, прохаючи одзволити його од директорування, щоб хоч на схилі свого віку працювати над наукою вже цілком спокійно. Наприкінці цього-таки року прохання його було задоволено. Збувшись директорських обов’язків, М. Т. завзято заходивсь коло суто музейної роботи”²⁴. Отже, вже на початку 1923 р. М. Біляшівський не міг не усвідомлювати завершення важливої віхи його кар’єри як директора, зрештою, стан здоров’я не обіцяв подальших вагомих перспектив і здобутків. Можна припустити, осмислення цих змін провокувало згадати власне життя і написати текст про себе для сучасників. І для них, власне, життєпис міг стати персональним звітом колишнього директора і водночас представленням себе як людини з різносторонніми поглядами і досвідом. Тож не дарма текст став яскравим художнім описом, що є сумою спогадів епізодів власного життя (юності, навчання, кар’єри, зв’язків тощо).

Сам життєпис створювався М. Біляшівським на основі двох його власних текстів. Основу автобіографії склав короткий офіційний текст, який М. Біляшівський подав у 1919 р. з нагоди обрання його академіком ВУАН і який у 1926 р. опублікував Д. Багалій у вже згаданому 9-му номері “Записок історико-філологічного відділу ВУАН”²⁵. Порівняння обох текстів показує їх значну відмінність: життєпис 1923 р. за обсягом перевищує коротку ділову записку, у 1919 р. написану від імені третьої особи, завдяки долученню емоційно забарвлених спогадів про важливі віхи життя. Для унаочнення цієї різниці публікуємо у додатку № 1 до статті текст автобіографії 1919 р. Іншим джерелом життєпису 1923 р. став власний щоденник юнацьких років, на який він посилається в тексті і називає “пам’ятною книжечкою”²⁶. Як вказує автор, “цікаво було тепер переглянути цю «Пам’яткову книжку» – минуло майже 40 літ! Дуже багацько там дитячого наївного...”. Зокрема, як свідчить текст життєпису, своє знайомство з М. Петровим М. Біляшівський пригадував, коли побачив малюнок мумії у “Пам’ятній книжечці” (це, до речі, друга згадка про неї).

В будь-якому разі, текст життєпису розійшовся серед “своїх” і став основою для публікацій-спогадів про М. Біляшівського у 1926 р.: окремі фрагменти з нього переказують всі автори статей у меморіальному 9-му номері “Записок історико-філологічного відділу” (окрім В. Ляскоронського та акад. Д. Багалія, який оперує офіційним текстом автобіографії 1919 р. та публікує його разом із реєстром праць вченого), що зробило доступною для широкого загалу частину спогадів М. Біляшівського.

Життєпис: версії тексту

При звірянні цитувань у публікаціях з оригінальним текстом ми виявили редакційні відмінності, що спонукало поставити питання про рукопис, яким користувалися у 1926 р. Розлога стаття-спогад тодішнього директора музею А. Вінницького про свого попередника і колегу починається з примітки, у якій зазначені використані архівні матеріали: “архіви Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка, Кабінета Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка та особистий архів М. Т. Біляшівського. В цьому останньому є автобіографія М.Т., що завершується 1904 роком”²⁷. Автори інших статей також засвідчують своє знайомство з персональним архівом М. Біляшівського. Зокрема, П. Курінний згадує малюнки монет у “невеличкій школярській записній книжечці з року 1881”, а сама книжечка була відома автору “в персональному архіві М. Т. Біляшівського”²⁸. У персональному архіві, звісно, міг зберігатися рукопис з автобіографією.

23 Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 21.

24 Там само. – С. 20.

25 Багалій Д. Записка про наукові праці М.Т. Біляшівського // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 1–10.

26 Одна з таких “Пам’ятних книжечок”, ведених у 1880-х рр., зберігається в: ІР НБУВ. – Ф. 28. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. – Спр. 777. – 185 арк. Її зміст – копії текстів гімназійного приятеля Трофимовського, каталог колекції власних монет та бібліотеки. Книжечка, про яку йдеться в автобіографії, наразі виявити не вдалось.

27 Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський. Його життя... – С. 11.

28 Курінний П. Академик Микола Теодотович Біляшівський як археолог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 26.

Інше питання, у якій версії?

П. Курінний цитує фрагмент з автобіографії про враження М. Біляшівського від першої лекції В. Антоновича: *“В. Б. Антонович читав тоді курс “русских древностей”. Ніколи не забуду того вражіння, яке зробила на мене перша його лекція... І ось, коли я вперше почув Волод. Боніф., то його голос, мова, манера викладати, а особливо – зміст лекції остільки притягали до себе, що не можна було ні хвилино одірватися... Можу сказати, що ця перша лекція В. Б. відкрила для мене шлях, з якого я вже ніколи не звертав”*²⁹. У тексті автобіографії, що публікується нами, такої фрази немає. Тут згадано тільки про враження від лекцій В. Антоновича. Так само редакційно розходиться з текстом оригіналу цитата П. Курінного з життєпису М. Біляшівського про настанови В. Антоновича (після згадки про розкопки 1887 р.): *“Бачучи перед собою безліч цікавих питань в сфері збирання, видавання, то-що, якимось мимохіть доводилося розкидатися. У різних справах удавався я до В. Б. Антоновича і ніколи не виходив од нього без поради”*³⁰. Ці різночитання дають підставу припустити, що П. Курінний користувався іншим невідомим нам текстом життєпису. Очевидно, це був “біловий варіант” з доповненнями, що розширювали “чернетковий варіант”, що публікується.

Останнє припущення можна протестувати шляхом зіставлення відповідних фрагментів з оригінального тексту з цитатами у статті С. Єфремова³¹. Відповідні фрагменти про стосунки М. Біляшівського з В. Антоновичем та про погляди з національного питання наведено у **табл. 1**, де для зручності жирним шрифтом виділено однакові за змістом фрагменти, курсивом – інформація, відсутня у чернетці. Загалом, варіант С. Єфремова видається редакційно допрацьованим: роз’яснення щодо ставлення до національного питання скорочено і підсумовано хронологічними вказівками, а також згадується про обговорення національного питання з В. Антоновичем (у таблиці виділене курсивом). Виглядає так, що С. Єфремов працював з відредагованим варіантом, найімовірніше – з “біловою версією” рукопису. Як він сам уточнює при цитуванні, цей фрагмент *“наводить сам Біляшівський у рукописних споминах про В. Б. Антоновича, переданих 1923 р. на використання П. П. Курінному”*³². Отже, С. Єфремов користався тим же текстом, що і П. Курінний. На жаль, “білова версія” тексту автобіографії поки що не виявлена.

На підставі зауважених редакційних різночитань припускаємо, що обидва варіанти автобіографії – чернетка і біловий – схожі в деталях і відрізнялися лише окремими скороченнями або вставками-поясненнями. Крім того, обидва тексти завершувалися на 1904 році. Те, що “біловий” варіант тексту теж завершувався на 1904 р., знаємо з репліки А. Вінницького, який побіжно згадав персональний архів М. Біляшівського, в якому *“є автобіографія М. Т., що завершується 1904 роком”*³³. Чому М. Біляшівський завершив свій текст на описах подій цього року – питання, що потребує подальших досліджень.

Життєпис М. Біляшівського: дослідницькі перспективи

Тепер означимо перспективи, що відкриваються при проведенні дослідження тексту життєпису М. Біляшівського, який, на нашу думку, доречно розглядати в контексті українського націєтворення XIX – поч. XX ст. Це розширює дослідницькі “горизонти”, оскільки означену особистість досі розглядали лише в контексті інституційної історії, у зв’язку з діяльністю пов’язаних із ним наукових установ і товариств. З іншого боку, вписуючи біографію М. Біляшівського до інтелектуальної історії українського націєтворення, отримуємо змогу глибше оцінити його роль у формуванні та утвердженні української національної ідеї в Наддніпрянській Україні. М. Біляшівський працював над формуванням музею, колекція і експозиція якого мали репрезентувати різні періоди української історії. Музей будь-якої країни, за визначенням відомих теоретиків націоналізму, є одним із ключових інструментів у творенні національної ідентичності та історичної пам’яті, адже саме завдяки “музейному нарративу” (експозиції з супровідними текстами) серед загалу формується уявлення про належність до певної нації, яка має власну історію, відтак – і право на власну окремішність, за яку потрібно боротися³⁴. У цьому контексті починання М. Біляшівського пов’язані з діяльністю української інтелігенції другої пол. XIX – поч. XX ст., представники якої працювали над концептуалізацією української національної ідеї та її утвердженням серед різних верств населення. Доречно згадати про зусилля В. Антоновича і М. Грушевського у розробці українського історичного нарративу, Б. Грінченка – у систематизації вітчизняного словника і правопису тощо. Подібні заходи сформували ідейний фундамент, з якого на поч. XX ст. постали політичні гасла окремішності і незалежності, що їх намагалися втілити у буремні роки Української революції 1917–1921 рр. У зв’язку з вищевказаним, дослідження біографії М. Біляшівського актуальне з огляду на наступні проблемні питання:

- 1) як і чому син священницької родини М. Біляшівський долучився до українського націєтворення і, відповідно, наскільки його персональний випадок є винятковим;
- 2) в який спосіб М. Біляшівському, як директору провідного київського музею, вдавалося поєднувати політичну лояльність урядовим структурам Російської імперії з діяльністю в рамках українського національного проекту;
- 3) як на підставі цього тексту вдається реконструювати ідеї, обставини і людей, що справили вирішальний вплив на успішну реалізацію “музейної програми” нашого героя;
- 4) якою була персональна реакція М. Біляшівського на карколомні політичні зміни перших десятиліть XX ст. (зокрема, поразку Української революції 1917–1921 рр. і діяльність в нових політичних реаліях УСРР тощо).

29 Там само. – С. 27–28.

30 Там само. – С. 28.

31 Єфремов С. М. Ф. Біляшівський на громадській роботі // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 54–59.

32 Там само. – С. 55.

33 Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський. Його життя... – С. 11.

34 Андерсон Б. Уявлені спільноти. Пер. з англ. – К., 1996. – Розділ 10. Перепис, карта, музей.

Ці питання виникають, коли в межах інтелектуальної історії розглядати факти біографії М. Біляшівського, а також соціальне походження, світогляд та комунікацію інших діячів українського націотворення XIX – поч. XX ст.

Життєпис М. Біляшівського: археографічна публікація

Нижче за рукописом, що зберігається в ІР НБУВ (ф. 31, спр. 8, арк. 1–24) публікуємо чернетковий текст життєпису М. Біляшівського 1923 р. зі збереженням авторської орфографії та пунктуації. Окремі імена, місця подій, назви інституцій супроводжені коментарями. Крім того, у примітках відзначено авторські помарки (крім дрібних і незначних) і відтворено закреслені автором фрази. Позначено також межі тексту на кожному з аркушів.

У додатку № 1 здійснюємо републікацію офіційної автобіографії, яку М. Біляшівський подав до ВУАН 1919 р. і яку вперше опублікував Д. Багалій у 1926 р., у якій літери “ять” замінено на “ї”. Для унаочнення ці літерні заміни відзначено курсивом. Список наукових праць, уміщений як додаток до автобіографії 1919 р., повторно не публікуємо.

// **АРК. 1:**

М. Біляшівський
11 липня 1923 року
Київ

Народився я в 1867 р. 12 жовтня в м. Умані, де батько був вчителем духовної школи³⁵. Батько й мати / з роду Тарновських / були духовного походження. Рід Біляшевських, не дуже розповсюджений на Україні, мабуть походить з Буковини – під час всесвітньої війни представників його я стрівав в Сучаві і Радівцях³⁶. З батьківського боку знаю тільки, що дід був діаконим в с. Мошурові на Уманщині,³⁷ грав на скрипці,³⁸ його я не бачив. Бабу бачив тільки один раз,³⁹ коли був ще зовсім малим. Тоді вона вела мандрівне життя, переходила з села до села і як батько не прохав, що-б зосталася у нього – не згоджувалася і так і померла де-сь на дорозі. Напевно не знаю, але здається була алкоголічкою. Мати померла коли мені⁴⁰ було 4½ роки. В паміті моїй зостався тільки похорон. Вона довго слабувала на сухоти⁴¹. // **АРК. 1 зв.:** Коли мені було років півтора⁴² батько прийняв священство й переїхав з Уманя в с. Острійки, біля Білої Церкви. Там і вмерла мати, там й пройшло⁴³ мое дитинство.

Поза мною було ще двоє⁴⁴ хлопців.⁴⁵ Коли мати померла молодший мав усього півтора роки⁴⁶. Важке настало життя для батька на селі⁴⁷, один з трьох дрібними дітьми, доходило до одчаю⁴⁸. Але він по натурі був⁴⁹ енергійний, віддався сільському господарству,⁵⁰ засаджував баштани. Памятаю як одного року на мене зробили вражіння кавуни, що стояли в⁵¹ ріжку салі...⁵²

Чоловік дуже м'якої душі, лагідний батько замінив нам й мати. Хтів зробити все для нас⁵³. Якось зимою приїхала до нас з Києва французенка і стала займатися з нами. Памя- // **АРК. 2:** таю велику бляшану банку з монпасье з якої й видавались нам⁵⁴ цукерки⁵⁵ як нагорода. Але життя в селі, в убогій попівській хаті, видно було не до смаку французенці і вона швидко виїхала. Зосталися ми самі і життя пішло звичайним шляхом, як воно ведеться серед сільського духовенства⁵⁶: зимою – більш в хаті, літком – на дворі в товаристві з селянськими хлопчиками. Таким найближчим моїм товаришем був⁵⁷ син паламаря Денис Козюра, з ним більш я й провадив час. Грالیся ми в ріжні гри⁵⁸. Памятаю був у нас возик, пофарбований

35 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “Призвище «Біляшівський» очевидно спольщене. Рід Біляшевських, не дуже розповсюджений на Україні, мабуть походить з Буковини – під”.

36 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “У діда з матерної отой дід”.

37 Далі у рукописі закреслено: “гарно” (початкова фраза була “гарно грав”).

38 Далі у рукописі закреслено слово “баба” (очевидно, автор тут збирався написати про бабусю, але вирішив продовжити оповідати далі про свого діда).

39 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “під кінець життя вона вела мандрівне життя”.

40 У рукописі помарка, закреслено “без не”.

41 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “це вже було на селі”.

42 Далі у рукописі закреслено: “при”.

43 Далі у рукописі закреслено: “дни”.

44 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “хлоп”.

45 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “молодшому після було після смерті матері усього півроку”.

46 У рукописі закреслено такий фрагмент: “півтора роки” закреслено фіолетовим чорнилом і над цими словами дописано “8½ місяців”.

47 Початкова фраза була “в глухому селі”, але її виправлено тим же олівцем на: “на селі”.

48 Фраза “доходило до одчаю” у рукописі перероблена з “доходило до божевілля”.

49 Далі у рукописі закреслено слово “енергійний”.

50 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “огородництву – памятаю що року”.

51 Далі у рукописі закреслено слово: “в салі”.

52 Далі у рукописі закреслено початок наступного абзацу “З раннього дитинства”. Наступне речення автор починає з нового абзацу.

53 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “Мене пригадую як що”.

54 Далі у рукописі закреслено слово “насолод”.

55 Далі у рукописі закреслено “це ж”.

56 Фраза “як воно ведеться серед сільського духовенства” спочатку була такою: “як воно ведеться на селі серед духовенства”.

57 Далі у рукописі закреслено “як я”.

58 Це речення дописано на полях рукопису.

зеленою фарбою – рештою від⁵⁹ фарбування церковного даху, возик складав для нас велику втіху⁶⁰. Захопилися ми якомсь виробами з глини – поробили коржів, сушили на сонці, а потім й пофарбували тією-ж зеленою фарбою. Велику приємність робили різні господарські роботи, особливо виправи на луг косити сіно толокою та возовиця й складання хліба в скирти⁶¹. Один раз⁶² завалилася // **АРК. 2 зв.:** скирта, впала на рів, який густо обріс деревою й придавила її – мені було дуже приємно бігати босо по дерезі⁶³; коли зняли снопи – рівно, рівно й колючки не кололись.

Часом батько брав мене з собою до Білої Церкви. Їздили на петачанці з наймитом Павлом – сліпим на одно око. Завши притягав мою увагу ботіг – довгий з дуже гарною мережкою на прикінці викладеною з різнокольорових пер. Від містечка заховалися в пам'яті тільки крамниці, що містилися в величезному, як мені здавалося, будинку, критому блискучою дахівкою⁶⁴; крамниця; що вся пропахла досить приємним духом бакалеї; жидівка на ослінчику біля неї з безконечною панчохою, яку вязала, та галас цілих хмар галок, які перелітали з місця на місце.⁶⁵

Звертала нашу з Денисом увагу дзвіниця побудована на стару форму – в два поверхи, ховалися в закомарах, а то вилазили в вікно й обходили з // **АРК. 3:** справжньою небезпекою навкруги по карнизу другого поверху, чипляючись за планки⁶⁶.

Побував я і в Києві, поїхали з батьком, що-б одвідати мати, яка де-який час, вже тяжко хвора лежала в Києві, перебуваючи у матері. У баби був власний дім на Тріохсвятительській вулиці поруч з Тріохсвятит. церквою⁶⁷. З вражінь zostалися тільки гора, тісно забудована різнокольоровими домами, на яку ми підіймалися с батьком – це мабуть Михайлівська чи Мало-Житомирська вулиця і великий горіх в садібі бабці⁶⁸. Під кінець життя в селі, коли мені було 6–7 років, я захопився збиранням різних камінців, яких назбиралася чимала торбина. Цю торбину я й перевіз до Києва. Батько зайняв місце священника при Київській тюрми. Оселились ми як раз проти тюрми в маленькому домі Мозгового. Був при домі гарний // **АРК. 3 зв.:** садок, і особливо приваблювала мене одна незвичайно смашна груша – коли⁶⁹ я завів свій власний хутір, я довго шукав, що-б посадити таку й нарешті знайшов. Тепер це вже велике дерево.

В тюремній церкві батько був недовго – рік чи трохи більш. За тюрмою починалося поле порізане ярами і я продовжував поповнювати мою збірку камінців – особливо був радий, коли знаходив креміці, що були покриті білою, біло-блакитною та синьою патікою. Познайомився я⁷⁰ з дітьми тюремних службовців, ми ж вели жваві гри на тюремному подвірі. Згадую⁷¹, що коли грали в схованку, що чорна велика карета з ґратами на віконцях часто служила місцем схованки не раз. Бував і в тюремній церкві, бігав по коридорам тюрми. Пам'ятаю ту ласкавість з якою відносились до мене в'язні⁷² – брали на руки, носили по коридорам. // **АРК. 4:** В тюремній церкві батько служив не довго – здається рік чи трохи більш. За цей час зостався у мене в пам'яті один випадок: якомсь вранці⁷³ ми побачили батька якимсь незвичайним – блідим, збентеженим. Не пам'ятаю, хто в нас був – йому батько розказував, що минулої ночі він був присутнім за стінами тюрми при тому як вішали в'язнів...

З тюремної церкви батько перейшов другим священником до Стрітенської чи Скорбященської церкви, що на Львівському базарі⁷⁴. Помешкання ми зайняли на Стрілецькій вул. в домі старенької пані Брешко-Брешківської. Як зараз⁷⁵ бачу маленький дім проти софійської огради, критий дошками, в одній половині мешкали власниці дому, в другій ми, а в підвалі жив швець, у якого я частенько бував – мене дуже цікавило як він працював. В домі п-і Брешковської прожили ми кілька років – три чи чотири. // **АРК. 4 зв.:** Споминів за цей час⁷⁶ збереглося дуже мало. Пам'ятаю, що батько і в місті не кинув улюбленої звички – розводити баштани – заарендував біля Обсерваторної гори⁷⁷ шматок пустопорожньої землі і посадив динь та кавунів. І ось, коли постигли дині я крадькома нарвав їх цілий кошик і виніс на Сінний базар⁷⁸, сів поруч з перекупками і давав торгувати, одна з сусідок й признала мене – “Та чеж нашого батюшки синок!” Не пам'ятаю чим скінчилося це мое підприємство, але я був радий і з того, що батько не дізнався про нього.

У п-і Брешковської було дві доньки й син. До старшої Ганни, посватався мій дядько Гнат – молодший брат батька

59 Далі у рукописі закреслено “фабр”.

60 Далі у рукописі закреслено наступне: “В що ми гралися не памятою, але гралися ми в різні гри. Пам'ятаю”.

61 Фраза “складання хліба в скирти” дописана на полях рукопису.

62 У рукописі перед початком цього речення закреслено слово “Пам'ятаю”.

63 Далі у рукописі закреслено “не боячись колючок”.

64 Далі у рукописі закреслено “одна та одна”.

65 У рукописі весь абзац обведено автором і зроблено позначку, що він мусить знаходитися після наступного абзацу.

66 Далі у рукописі закреслено такий фрагмент: “вони ж прикрашали шпари між шахівками, якими було оббита дзвіниця. Акрив (...?) була оббита дзвіниця”.

67 Трьохсвятительська церква відома з XII ст. Протягом XVII ст. неодноразово ремонтувалася. У 1936 р. зруйнована більшовиками. Знаходилася на місці будівлі Міністерства Закордонних справ України (Михайлівська площа, 1).

68 Перший варіант слова – “бабки”.

69 У рукописі перед “коли” стояло закреслено “пізніш”.

70 Фраза “познайомився я” перероблена з фрази “познайомилися ми з братами”.

71 Перероблено зі слова “Пам'ятаю”.

72 Перед цим закреслено слово “арештанти”.

73 Далі у рукописі закреслено “батько повернувся”.

74 Збудована у 1861 р. за проектом В. Ніколаєва, знищена більшовиками у 1930-х рр. На сучасній мапі Києва місце її розташування – вул. Велика Житомирська, 33.

75 Далі у рукописі закреслено “пам'я”.

76 Далі у рукописі закреслено “заховалося”.

77 У XIX ст. – назва пагорба біля нинішнього пров. Обсерваторного.

78 Далі у рукописі закреслено “продавати”.

і одружився з нею. Оце женихання дядька й пригадується трохи. Він тоді вже скінчив Київський Університет і жив в самому Університеті на четвертому поверсі, маючи якийсь відношення до хору...⁷⁹ Один раз я й був на вечірці у нього. Пригадую, що величезний будинок, // **АРК. 5**: довгі коридори та сходи зробили на мене вражіння.

Не могу пригадати коли я почав “науку” – навчився читати та писати й хто першим був моїм вчителем. Гадаю, що ним був батько, хоч на се у нього й мало було часу.

Під час проживання на Стрілецькій вулиці, я вступив до підготовчого класу 2-ї гімназії⁸⁰. Екзамени не заховались в пам'яті, але дуже добре памятаю наш клас с довгими партами й⁸¹ учителя – В. П. Науменка⁸², який тоді здається тільки що⁸³ почав свою педагогічну діяльність. Перша лекція “чистописання” звернула на мене увагу цілої класи разом з учителем Борис. Яковлевич. Яковлевим⁸⁴. Треба зауважити⁸⁵, що я⁸⁶ до гімназії писав гусиними перами,⁸⁷ батько навчив мене як і чинити пера. З тими ж гусиними перами я й прийшов на першу лекцію // **АРК. 5** зв.: “чистописання”. Розуміється це звернуло загальну увагу – в той час та ще в великому місці вже закинули ці пера.

Пригадується ще один епізод. Вже була зима, випав глибокий сніг. Мене одягли в довгу шинелю пошиту “на зріст”, голову закутали башликом, на спину почепили ранець, а ноги всунули в глибокі галоші й пустили до гімназії.⁸⁸ Я й поліз. Але недалеко відійшов від дому: переходячи через Стрілецьку вулицю проти дому, що тепер ще існує в непорушеному стані, погруз у снігу. Дійшло діло до сльоз і тільки тому, що знайшлись добрі перехожі люди, що витягли мене з снігу я й зміг продовжувати мандрівку.⁸⁹

⁹⁰З періоду турецької війни⁹¹ пригадую юнака чорногорця, якого батько взяв до себе, дуже палкого; він припадав на одну ногу, покалічену від рани. Пригадую ще потяг з раненими турками: сиділи поважні, спокійні в чистому й вигідному вагоні⁹² й пили молоко, каву – був час сніданку. // **АРК. 6**⁹³: Мало що зоставалося в пам'яті з часу перебування в перших класах гімназії. /2-і/. Виступають фігури наглядча Судакевича – якогось нашого давнього родича, – з сивою бородою, сухенькою; фігура навчителя арифметики Корсунського⁹⁴ – з чорною бородою і дуже товстого, який наводив страх на нашу дрібноту – перед лекцією цілий клас і трусився і хрестився, а в дійсності був він чоловіком не злим.

З Стрілецької вулиці перебралися ми на Стрітенську вул. дім сей ще й досі стоїть – на розі вулиці як раз проти церкви. Видно моя наука не дуже добре йшла, бо батько взяв на поміч студента – з довгим волоссям, в окулярах; ходив він в чорному капелюсі, з широкими полями, з пледом на плечах – по тодішній студентській моді. Яюсь значно пізніш стрівся я з ним у вагоні – видно було, що чоловік відстав від своїх студентських ідеалів – тільки й розмови було що про гроші, та як їх легше здобувати.

З товаришів⁹⁵ перших років мого перебування в гімназії пам'ятаю Антона Тржецького – худенького хлопчика, у якого я бував і в домі – на Бульварно-Кудрявській вул. У нього був дуже старий батько, що більш сидів в креслах – в халаті, дуже мила мати й брати. З ним ми товаришували // **АРК. 6** зв.: увесь час перебування в гімназії, стрівалися й потім, він пішов на медичний факультет і був потім професором на цьому факультеті – здається єдиним поляком на весь професорський склад.⁹⁶

Я вже згадував, що батько був дуже лагідної вдачі. Пригадується такий факт: коли я був здається в першому класі⁹⁷ трапилося якось піймати двійку... По старій традиції, батько вирішив, що треба вжити, за для такого випадку різки. “Ну що-ж, Миколо, треба”... Стьобнув злегка два-три рази і я побіг на двір гуляти... Повернувшись за кілка хвилин до хаги,⁹⁸

79 Йдеться про Університет Св. Володимира, заснований у 1834 р.

80 Друга київська гімназія заснована у 1836 р. З 1850-х рр. розташовувалась на Бібіковському бульварі, 18 (нині – бульвар Т. Шевченка). На кін. XIX ст. тут навчалися бл. 700 учнів різних соціальних станів, національностей та віросповідань. Почесним попечителем був відомий підприємець і меценат Ф. Терещенко, викладачами – провідні діячі науки і культури. Окремих із них далі згадано у життєписі М. Біляшівського.

81 Далі у рукописі закреслено “першого вчителя”.

82 Див. пос. 17.

83 Далі у рукописі закреслено “був”.

84 Борис Якович Яковлев – вчитель чистописання, креслення та малювання, колезький асесор. Викладав у 1–2 класах. Див. згадку про нього у: *Милостян Ю. Г.* Формування науково-освітнього світогляду вітчизняного педагога, вченого-аграрія, зачинателя літакобудування, князя О. С. Кудашева (1872–1917 рр.) [Ел. рес.]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/13.pdf> (дата звернення: 08.04.2019). – Назва з екрана.

85 У рукописі закреслено перший варіант “сказати” і над ним написано “зауважити”.

86 Далі у рукописі закреслено “учився писати”.

87 Далі у рукописі закреслено “з такими ж гусиними перами прийшов”.

88 Фраза “пустили до гімназії” написана на полях рукопису проти відповідного рядка.

89 Далі у рукописі закреслено “до гімназії”.

90 Навпроти абзацу у рукописі зроблено приписку “чарногорец”.

91 Далі у рукописі закреслено “же згадую”.

92 Далі у рукописі закреслено “їли як раз”.

93 Починаючи з цього аркуша і до арк. 22 текст написано чорним чорнилом.

94 Володимир Миколайович Корсунський – колезький радник, член Господарського комітету; викладав арифметику в 1-му класі на обох відділеннях та 2-му класі на 1-му відділенні, алгебру в 4–6-их класах на 2-му відділенні, геометрію в 4–7-их класах на 2-му відділенні, тригонометрію в 7–8-их класах на 2-му відділенні. Див. згадку про нього у: *Милостян Ю. Г.* Вказ. пр.

95 Далі у рукописі закреслено “моїх”.

96 Після цього у рукописі починався наступний абзац з фрази “Коли я був здав в другому класі”, але цей початок закреслено і автор далі починає з нового абзацу.

97 Фраза “здається в першому” написана над закресленим “у другому”.

98 Далі у рукописі закреслено “бачу батько сидить”.

зовсім забувши про кару, бачу: батько сидить, упершися на руку й плаче. Це був перший і останній час коли була вжита різка.

В 1877 році батько купив шматок землі на Мало-Володимирській вулиці № 41 (тепер 43) – це по нижче Підвальної. Садиба ця складалася з досить високої гори, що виходила на вулицю, за нею стояла хибарка, а далі яр. Він енергично взявся за цю садибу – гору знесли в яр, переробили хибарку в двох поверховий гарний домок і на другий рік ми туди перебралися⁹⁹. Там і пройшли усі послідовні роки вчення як в гімназії так і в Університеті. Мало-Володимирська вулиця в ті часи була не дуже завидною, хоч і мала брук і освітлення (нафтою): // **АРК. 7:** більшість домів була побудована з дерева (де-які з них існують і досі), трохи нижче нашої садиби перерізав її яр, загачений так, що ледве можна було розминутись двом підводам. Яр цей шов з “Офанасівського” яру (тепер Нестерівська вул.) і де тепер Світославська вулиця і мав ще два рукави, що спускалися вниз від Підвальної і шли по обидва боки Мало-Володимирської вул. по за будинками. Той рукав, що йшов з правого боку був перегороджений вулицею, а решта становила досить великий простір, що поріс кущами де паслись корови і було нам малим дуже гарно гратись, переважно “у війну”. Яр закінчувався чималим озером, де потім поставили будинок технічного товариства. На цьому озері зімою ми сковзалися на коньках, а влітку¹⁰⁰ пливали на збитих з кількох шматків дощок плотах і часом купалися. Цей яр був і нашим звичайним шляхом¹⁰¹ до гімназії навпростець через садиби, що виходили на Фундуклеївську вул. Проходити приходилося біля Володимирського собору, який стояв ще не викінчений¹⁰². Біля нього містилася капличка – звичайно з карнавою. І ось конче треба було, коли порівняєшся з капличкою трічі перехреститися і кинути у карнаву три копійки – але обов’язково три – бо як менше – то // **АРК. 7 зв.:** напевне у той день піймав двійку. Взагалі в той час – 3-ій та 4-ий класи, мною опанував якийсь незвичайний релігійний настрій. Я вчашав до церкви, прислужував тим батькові під час служби, подовгу молився дома навколішках, підймаючи під голі коліна гречку. Батько дивився на мене, видно було що радів, але не втручався¹⁰³, і навіть ніколи не балакав зі мною на релігійні теми. Такий настрій тягнувся майже рік, а потім зник і я досить швидко став відноситись до релігії зовсім байдуже.

Коли я був, здається, в 4-ій класі побачив я в столі у батька коробочку з різними монетами. Як тепер бачу – були й візантійські Василя Македонянина. Я випросив у батька коробку й почав з того часу збирати монети. Заховалося у мене “Памятна книжка” на 1881–82 шкільний рік мною самим зроблена й оправлена¹⁰⁴. Там меж різним матеріалом знаходиться й “Нумізматика. Монети срібні або дуже давні” // **АРК. 8:** – чого тільки там не було!

Цікаво мені було тепер переглянути цю “Пам’яткову книжку” – минуло майже 40 літ! Дуже багачко там дитячого наївного, сучасні школярі мабуть далеко одійшли. Після календаря, де кожне число старанно закреслено, йдуть четвертні відомості, де я бачу, що по закону божому поставлені тільки четвірки, навіть за третю четверть – трійка – по тім часам це був великий сором, далі по іншим наукам – самі майже трійки, тільки по історії три п’ятірки й четвірка. Не дуже втішно йшла моя наука. Далі моя книжечка – містить перелік учнів, перелік начителів (Фоменко – закон божий, Науменко – словесність, Антоноук – латинська мова, Юденич – грецька мова, Корсунський – алгебра та геометрія, Тумасов – історія, Пекас – франц. мова)¹⁰⁵, як робити бенгалівські вогні, гри, хронологію, маленьке оповідання, різні замітки, між ними “пилити рамки” й “монети збирати”, сатиричний вірш на товариша Маркова – “Марковіада” і щоденник – дуже наївний. Напр. під 23 жовтня 1881 р.: “Встав в 7 годин, ходив до гімназії, погода продовжується бути гарною, мене ні з чого не викликали, грав на фортеп’яно, займався уроками, ліг спати в 10 годин” – так майже що-дня. Правда досить часто траплялися отмітки – “читав книгу”, але яку на жаль не згадується, а було-б // **АРК 8 зв.:** дуже цікаво, бо читав я багачко, але без розбору, без системи. Крім монет, почав я збирати й книжки й малюнки. Сам вистругав дощечку, повісив на шнурочках – це була моя бібліотека, куди я майже що-тижня прибавляв нові книжки та малюнок.¹⁰⁶ Що неділі після служби божої я заходив на Сінний базар, там була збита з дощок крамничка, де я й набував мої скарби за “сніданкові гроші”. Були це виключно “лубки”. Жалко дуже, що нічого не збереглося, особливо з малюнків – тепер це була б рідка збірка.

Через деякий час симпатії мої перейшли до “толкучки” – там я купував монети для своєї збірки. “Толкучка” була центром, де сходилися “аматори” і де можна було часом дістати цікаві речі і я, раз попавши туди старався вже не пропускати ні одної неділі на протязі цілої низки років.

“Товкучка” містилася на площі біля Братства. В Братстві тоді вже був закладений Церковно-Археологічний музей¹⁰⁷,

99 У рукописі друга половина речення написана олівцем.

100 Далі у рукописі закреслено “каталися на пкозах”.

101 Написано над закресленим “дорогою”.

102 Володимирський собор зводився протягом 1862–1882 рр. Освячення відбулося у 1896 році.

103 Первісний варіант поруч “не вмішувався” закреслено.

104 На цьому місці автором зроблено примітку і на полі навпроти дописано: “я був тоді в 5-ій класі”.

105 Зі згаданих персон на той час священник Климент Іоанікійович Фоменко викладав Закон Божий у підготовчих класах, 1–4-му класам на обох відділеннях; колезький радник Володимир Павлович Науменко викладав російську мову в 1–4-их класах на обох відділеннях, словесність в 5-ому класі на обох відділеннях, 8-ому – на 2-му; паралельних класів надвірний радник Юліан Петрович Антоноук (викладав грецьку мову в 4, 6-их класах на 1-му, у 7-их – на обох відділеннях); паралельних класів надвірний радник Яків Сергійович Юденич викладав латинську мову в 3-ому класі на 1-му, 6-ому класі на обох відділеннях, а грецьку мову в 3-ому класі на 1-му відділенні); колезький радник Володимир Миколайович Корсунський був членом Господарського комітету і викладав арифметику в 1-му класі на обох відділеннях та 2-му класі на 1-му відділенні, алгебру в 4–6-их класах на 2-му відділенні, геометрію в 4–7-их класах на 2-му відділенні, тригонометрію в 7–8-их класах на 2-му відділенні); статський радник Луї [Людвігович] Пекас був (лектором французької мови Університету св. Володимира; викладав французьку мову в 2–6-их класах на 3-му рівні, в 7–8-их класах на 2-му). Основні дані взято з: *Милостян Ю. Г.* Вказ. пр.

106 Далі у рукописі зміна чорнила, тепер автор пише синім.

107 Колекції Церковно-археологічного музею, у 1872 р. створеного при Київській духовній академії, репрезентували християнські старожитності України, Греції та Палестини. Після закриття у 1919 р. зібрання музею у 1922 р. надійшли до Музею культур та побуту,

який був відчинений як раз по неділям // **АРК. 9:** і я обов'язково заходив туди. В моїй пам'ятковій книжці, про яку згадував, зберігся малюнок мумії, що належала музеєві – це буде 1881 рік.¹⁰⁸ Тоді мабуть я й познайомився з проф. М. І. Петровим¹⁰⁹: зараз при вході конторка і біля неї Микола Ів., який гусиним пером одзначав в книжці прибуток від вступної платні (20 коп.) – він був і касіром і наглядачем музею.¹¹⁰ Але заслуга його була не тільки в цьому: він завше з охотою давав пояснення всім, хто до нього звертався, входив в розмови, що торкалися старовини і цим заохочував неофітів. В лічбі останніх був і я з цього часу він став постійним вкладчиком музею. Памятаю, як в слідуючому, здається році, коли ми з батьком поїхали в с. Острійки на могилу матері, що робили що-року, я з тамошньої церкви взяв ікону Христа з виноградною лозою, яка виростала з боку його, і олов'яну дарохранительницю й передав по повороті // **АРК. 9 зв.:** музеєві. З Миколою Ів. через довгі роки, аж до самої його смерті заховалися самі найкращі відносини та інакше не могло бути¹¹¹ – був він чоловіком, що заховав до кінця днів своїх душевну простоту дитини, не зваблівість і незвичайну преданність улюбленому ділу. В недавні роки, перші роки революції, він, сліпий, лежав не встаючи в ліжку, і коли перший відділ Укр. Академії наук збирався в нього, завше запитував мене – чи цілий академічний музей? Він тоді ще був цікавий, але запакований в скринях – як повернувся з евакуації. Були змагання розпорозити його, але якось вдавалося відстояти. Треба було бачити яке задоволення, який се спокій міняло обличчя Миколи Ів., коли я відповідав, що цілий! Тільки в цьому (1923) році музей перевезли з лаври і рострожили. Це треба було зробити – музей мав мішаний, збірний характер, але не тепер, коли музейна справа в Києві не має ще під собою певного ґрунту, знаходиться в непевних чужих руках.

Що до гімназійного життя, то воно йшло своїм шляхом. Вчився я так сяк, аби переходити з класу до класу. Був чималий гурток досить // **АРК. 10:** здібних товаришів,¹¹² були свої поети і музики. На “перемінах” ми збиралися до купи, тут Ярема Трохимовський, звичайно доставав зшиток й читав нову главу з безконечної, писаної гекзаметром “Юліноади”, де в гумористичному тоні описували різні події з життя ненависного нам вчителя латинської мови Юліана Антонока, потім гралися, співали, причому, коли се було в садку, то з сусіднього саду, який належав, до жіночого пансіону Левашової¹¹³, через стіну перелітали часом прив'язані до цурок записочки – ми з свого боку теж не зоставалися в боргу – було весело. Були, як я казав, й музика – Паліце – потім видний капельмейстер (Паліцин), Ярошевський, Селецький – останній правда належив до “аристократів” і держався осторонь, так як і другий “панич”

Дунін-Борковський. Було в нашому гуртку і кілька хлопців, що вели перед, в різних школярських подіях завдяки силі й відвазі. Пригадую Левка Шипулінського, “Кривоноса” по нашому – він частенько дури вчителів, особливо тих, що не користувались нашою симпатією. Як зараз перед очима такий образ: лекція латині, вчитель – Істомін¹¹⁴, що замінив Антонока викликає Шипулінського, // **АРК. 10 зв.:** той підвівся, товариш, що сидів на передній лавці розгорнув книжку де треба і Левко, що розуміється й не заглядував до книги, почав відповідати. Істомін, що був дуже короткозорим, ходив біля Левка, заглядував, але так і не дознався в чому діло.¹¹⁵ Було в нашому класі й два єврея, з якими досить близько зійшовся – Вайнштен й Муштейн. Перший мав охоту до широкої науки, таким зостався й до сього часу – ми з ним часто стрівалися, другий зробився під псевдонімом “Лоло” не поганим поетом¹¹⁶ і взагалі віддався літературній діяльності.¹¹⁷

Гурток наш існував і в вищих класах, але був не дуже з'єднаним, не серйозним – так більш співи, вечірки, залицяння до панночок.

Розуміється, у кожного з нас була своя інтимна сторона життя – саме тоді вироблявся світогляд, відкривалася будучина, але спільного обговорення питань, які мусіли нас цікавити ні з області загального світогляду, ні з політичного світогляду, а тим більше з національного – ніколи не підіймалося – кожен думав свою думку. А думка була й думки непогані свідчить напр. // **АРК. 11:** такий факт і нашому вчителю історії прийшлося залишити гімназію – не по своїй охоті. Дозналися ми про се, і кілька з нас пішли до нього на квартиру, що-б попрощатись. Жив він в маленькій хаті на Стрітенській вулиці. Зібрались, посадив він нас за круглий стіл, сказав – “ось ми тепер лицарі круглого стола” й почалася остання розмова з улюбленим вчителем – вона зосталася на ціле життя.

Поза шкільним життям мої інтереси тяглися і в старших класах переважно до нумізматики. Я познайомився з цілим гуртком нумізматів, який існував тоді в Києві – це були 1883–6 роки. Гурток був чималий, його склали: Сава Васильович Бодилевський¹¹⁸. Зібрав російські монети – збірка була дуже гарна – він її подарував Київському музеєві (тепер 1-ий

створеного на території Києво-Печерської лаври. Нині зібрання музею розпорозені по численних музеях і значна частина предметів втрачена.

108 Далі у рукописі закреслено “не памятаю коли”.

109 Микола Іванович Петров (1840–1921) очолював Церковно-археологічний музей у 1878–1919 рр.

110 Далі у рукописі закреслено фрагмент “З цих двухгривенних він і склав великий славновісний музей! Але ж головним чином всі роки його, розуміється, були на цьому”.

111 Далі у рукописі закреслено “чоловіком він був надзвичайним”.

112 Далі у рукописі закреслено “згадую тут поета Еремію Трофимовського”.

113 Пансіон для шляхетних дівчат графині Левашової С. В. – дружини київського генерал-губернатора – розташовувався у будинку, спорудженому в серед. XIX ст. за проектом А. В. Беретті; нині у ньому розміщено Президію НАН України (вул. Володимирська, 54).

114 Мова йде про викладача латини та греки Олексія Павловича Істоміна. Про нього див. у: *Милостян Ю. Г.* Вказ. пр.

115 Далі у рукописі закреслено “Долучали часом наші «богові» хлопці й кільком євреєм, які були в класі”.

116 Леон Гершкович (Леонід Григорович) Мунштейн (1867–1947) – поет, драматург і театральний діяч. Під час навчання в гімназії та на юридичному факультеті Університету Св. Володимира публікував вірші у київських газетах. З 1890-х рр. жив і працював у Москві, був редактором журналу “Рампа і життя” (1908–1918). З 1920 р – в еміграції.

117 Далі на полі закреслено нерозбірливу приписку “не було серйозних... батько казав, я одбився від школи”.

118 Бодилевський С. В. – колекціонер монет і громадський діяч, працював у канцелярії генерал-губернатора, суддею Київського повітового суду, обирався предводителем дворянства Київського повіту. Подарував своє зібрання (що зайняло 10 вітрин) київському Музею старожитностей і мистецтв, який згодом очолив М. Біляшівський.

державний), Олексій Федор. Новіцький, служив він в канцелярії, генер. губерн., Леопардов¹¹⁹, Чудновський, Карл Васил. Болсуновський¹²⁰, Микола Павлович Чернев¹²¹ і зовсім ще молоденький Микола Гаврилович Захарєвич-Захарєвський¹²². Більшість гуртка були збирачі, часто бували один у другого, мінялися, купували – як звичайно у збирачів. Тільки один М. П. Чернев цікавився монетами з більш науковою метою. Не можу не зостановитись трохи на тому. // **АРК. 11 зв.:** Чоловік з широкою освітою він якось не знайшов свого шляху. Поки були засоби жив вільним чоловіком, займаючись нумізматиною та почасти археологією. Потім обставини змінилися, на гірше. Прийшлося зайняти невеличку посаду в канцелярії генерал-губернатора і на се жити. Незвичайно делікатний і милий, як і його жінка, потягли мене до себе, я учащав до них і, як тепер бачу, мабуть надокучив своїми візитами, але мені було приємно сидіти з ними, слухати розмови й багато втягати в себе. Микола Павлович недовго прослужив: достав на службі сухот й помер.¹²³ З гуртка в живих тепер тільки М. Г. Захарєвич-Захарєвський.

Гімназія наука мало цікавила мене, взагалі, а коли я доліз до 8-го класу, то і зовсім перестав вчитись – що-сь таке “напало”, якась байдужість. Наслідком було те, що я не витримав випускних іспитів і залишився на другий рік.¹²⁴ Це було в 1885 році. В цьому ж році, ще зовсім не старим помер батько – йому й не було й 50 років. Зосталися ми трое: я, як старший, мусів прийняти господарство, керувати братами. Хазяйство було чимале – за два роки перед смертю батько розвалив дерев’яний флігель // **АРК. 12:** й побудував великий кам’яний, причому майже цілком на позичені гроші. Прийшлося возгатись з квартирантами, зібрати гроші що б в терміни платити відсотки, слідкувати за братами, та й собі не забувати гімназії. Але якось справлявся, тільки середущий брат, Михайло,¹²⁵ скоро кинув гімназію й поїхав¹²⁶ до морехідних класів. Молодшого Олександра я вмістив до колегії Павла Галагана¹²⁷, яку він і скінчив. Господарство не перешкоджало продовжувати цікавитись нумізматиною – в мене була вже вітринка, де і моя збірка, була систематично розміщена, а тако-ж й археологією – я ще ближче зійшовся з М. П. Черневим, брав у нього книжки, взагалі через нього значно поширив моє захоплення старовиною. Пригадується як ми з двоюродним братом¹²⁸ Миколою Пахаревським надумали зробити розкопки: захопили вранці лопатки й помандрували в Китаїв. Дійсно розкопали в Китаївському могильнику одну чи дві могили; розуміється тільки поспували їх. Було дуже цікаво і трохи боязно – що-б монахи не накрили – приходилося працювати вдосвіта. Микола Василів. Пахаревський¹²⁹, що ще живе й працює¹³⁰ // **АРК. 12 зв.:** покинув археологію – пам’ятаю, як колись приніс він до нас чимало шрифту з таємної дрикарні й ми його захопили в нашій садибі – інтереси його пішли в іншому напрямку, але значно потім він знов повернувся до старовини й став одним з найщиріших популізаторів науки про старовину.

В¹³¹ 1885 році я скінчив гімназію. Треба було вступати до Університету. Інтереси мої показували ясно, що треба брати історико-філологічний факультет. Але по новому університет. статуті він був загачений класіками, а класики вже в гімназії, як кажуть, в’їлися мені в печінки. Тому я взяв юридичний з тим, що буду на історико-філологічному слухати ці лекції, які мені були потрібними¹³². Так і зробив. Систематично я слухав В. Б. Антоновича – “Русскія древности” і А. В. Прахова¹³³ – Античне мистецтво. Лекції Володимира Боніфатєвича зробили на мене глибоке вражіння, головним чином своєю простотою, своїм змістом, де не було ані // **АРК. 13:** одного зайвого слова. Не пам’ятаю коли я саме познайомився з Волод. Боніф., але на першому-ж курсі став бувати у нього, правда, не дуже часто.¹³⁴ Лекції його, розмови зробили то, що археологія остаточно взяла перевагу над нумізматиною, я кинув зібрати монети, але на прощання задумав маленьку роботу і зібрати відомости про монетні скарби, знайдені на території Київської губ. Це було вже трохи пізніш в 1887 році; в 1888-у я її скінчив і в 1889-му видав.

Що ж до моїх університетських товаришів, то мені тут не пощастило: познайомився, але в близькі стосунки майже ні

119 Микола Олександрович Леопардов (1820–1895) – колекціонер, музейний меценат, збирач церковних старожитностей, рукописів та монет, які у 1894–1895 рр. передав Церковно-археологічному музеєві.

120 Карл Васильович Болсуновський (1838–1924) – науковець, нумізмат, археолог, музейний діяч. Хранитель Міністерства Київського художньо-промислового і наукового музею, член наукових, краєзнавчих і мистецьких товариств, учасник археологічних з’їздів та розкопок. Автор публікацій з геральдики (зокрема, про походження тризуба Рюриковичів).

121 Чернев Микола Павлович (1858–1899) – колекціонер монет.

122 Микола Гаврилович Захарєвич-Захарєвський – археолог і нумізмат, який у 1909 р. своє зібрання римських монет передав Київському художньо-промислому і науковому музею. Репресований у 1931 р. за звинуваченням у участі у білому русі.

123 Проти цього повідомлення на полях рукопису: “рік?”.

124 Проти цього абзацу на полях рукопису приписка: “смерть батька. Я одбився од школи”.

125 Далі закреслено: “яко сбився з”.

126 Далі закреслено: “до Одеси”.

127 Відкритий у Києві 1871 р. на кошти Г. Галагана приватний навчальний заклад для юнаків з 4-річним гуманітарним курсом навчання. Кращі 30 учнів були стипендіатами Г. Галагана, решта навчались за власні кошти. Заклад проіснував до 1917 р. Нині у його приміщенні перебуває Національний музей літератури.

128 Далі закреслено: “й тепер”.

129 Микола Васильович Пахаревський – викладач історії Другої київської гімназії, який часто проводив екскурсії по Давньому Києву для учнів та вчителів. Він же особисто розробив екскурсійну програму для вчителів, розраховану на 7 днів. Про його екскурсійну діяльність див. у: *Грибанова С.* Екскурсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку ХХ ст. // *Краєзнавство.* – № 3. – К., 2012. – С. 103–106.

130 Далі закреслено: “покинув науку”.

131 Починаючи з цього місця – перо змінюється на олівець. і навпроти закреслена приписка на полях: “Університет”.

132 Далі закреслено: “для моїх з...”.

133 Далі закреслено: “Історію історії мистецтв – не памятаю зараз як звався курс по історії по”.

134 Далі закреслено: “знайомство”.

з ким не став, не пристав і не до якого гуртка і навіть не знаю, чи були у нас такі – скоріше, що не було. Цікаво зазначити тут, що навіть і моє національне самоозначення ще не з'ясувалося тоді. Дитинні роки на селі, вплив, вплив в гімназії таких учителів як Науменко, Тумасів, Юркевич – все це, розуміється, заклало фундаменту, але не було ще такого чинника, щоб все те, що дит. часи в глибині душі ховалося, вийшло на світ, опановало // **АРК. 13 зв.:** цілком опановало мною і дало напрям на ціле життя. Під час мого перебування в Університеті я цілком не цікавився “політикою”, ні національним питанням – українським¹³⁵. Не знав в якому стані знаходиться це питання, які взаємовідносини існують серед хоча би Київського громадянства. Тому-то не дивно, що першу свою замітку, де я описав стан, в якому знаходилась тоді “Юрьєва Божниця”¹³⁶ біля Остра, я вмістив в “Кієвляніні”. В такому “невинному” стані я перебував на протязі усього університетського часу, і навіть коли вже скінчив і зробив в 1891 році розкопки на “Княжій горі”, то коротеньке справоздання розкопок було надруковано в цьому ж таки “Кієвляніні”. Тут пригадується мені такий випадок: коли стаття моя про ці розкопки була надрукована, я зайшов якимось до В. Б. Антоновича, який сам відчинив двері й ми заговорили про “Княжу гору”. Волод. Боніф. сказав: “із-за вашої статті я мусив пустити до себе в хату цю газету”. Я був здивований // **АРК. 14:** – не зрозумів спочатку, але ця фраза дала напрямок думкам і послужила до вияснення мого “я”. Університетське життя йшло своєю чергою: я мало цікавився юридичними науками, займався¹³⁷ більш археологією, багацько читав, при мене дуже інтересували книжки по природознавству, особливо теорія Дарвіна, вожжався з будинком, бував у знайомих, які трохи збільшилося. Познайомився я з сім'єю мого товариша Васильєва і через нього з цілим гуртком подільського російського купецтва – час проходив швидко, весело. В 1887 році В. Б. Антонович пропонував поїхати з ним на розкопки в Сквирчину. Я, розуміється був дуже радий. Розкопки велися біля с. Ягнятина, де був величезний деревлянський могильник. Це були мої перші наукові розкопки. В 1888-у році редакція “Київської Старини” запропонувала мені брати участь в часописі¹³⁸, // **АРК. 14 зв.:** де я й почав працювати, як постійний співробітник, а потім і як член редакції.

Тут серед гуртка співробітників вже для мене стало ясним – “хто я” і с того часу для мене твердим стало гасло – працювати тільки для України.

¹³⁹За часи студентства – я робив досліди над дюнными стоянками камінної доби біля Києва¹⁴⁰, робив екскурсії і далі по за Києвом, почав збирати археологічну збірку. Почала цікавити й історична старовина й матеріальна етнографія. Чим далі, тим більш ставало ясним, який необмежений простір для праці відкривався, як мало ще зроблено. Так багато цікавого, така сила ще не зачеплених питань, і стільки шляхів, що тягнуть до себе – хтілося-б все обхопити! Але це було, розуміється неможливим. Прийшлося йти по одному, але ніколи вітримати характеру я не міг – так і зостався ділетантом. // **АРК. 15:** Влітку 1890 р. я зробив екскурсію пішки по правому березі Дніпра і дійшов до устя Росі. Зостановившись в с. Пекарях я знайшов там у селян багацько старовини переважно князівської доби, яка походила з городища “Княжа Гора”. Обслідувачи городище¹⁴¹ і почувши яку силу старовини знаходять там селяни і як марно її переводять, віддаючи до Канєва тамошньому золотареві на сплав дуже рідкі золоті та срібні речі, я постановив конче розкопки городища. Повернувшись до Києва я поділився моїми враженнями з редакцією Київської Старини. Тут і було постановлено звернутись за грошовою допомогою до відомого¹⁴² збірача української старовини В. В. Тарновського¹⁴³. Він згодився, дозвіл на розкопки збоку власника с. Пекарів Я. В. Тарновського – дядька В. В. Тарновського, те-ж було одібрано і в 1891 році я й почав розкопки. // **АРК. 15 зв.:** Захопившись розкопками, я забув й думати про державні іспити, тим більш, що головою Київської комісії був визначений дуже суворий екзаменатор. Але під кінець літа одержав телеграму від гуртка товаришів, які збираються їхати до Одеси тримати іспити і пропонують пристати й мені. Я був зовсім не готовий, але постановив їхати. Закінчивши на сей рік розкопки я рушив до Одеси, де й витримав іспити.

Стало питання і що тепер з собою робити? Поки що зробився “кандидатом на судебные должности”. Але “служба” з її паперовим життям була не по мені, і я через 6 місяців кинув суд, літо 1892 року¹⁴⁴ провів знов на розкопках “Княжої Гори”, а в осені¹⁴⁵ переїхав до Москви. Тут я швидко війшов в¹⁴⁶ курс наукових інтересів, познайомився з широким кругом людей, переважно-ж зійшовся з гуртком молодих вчених який скупчувався біля Д. М. Анучина¹⁴⁷. Тут була М. А. Янчук, А. А. Івановський, Гандаччі і ще де хто. Я спеціально¹⁴⁸ став займатись антропологією // **АРК. 16:** та первісною культурою

135 Далі закреслено: “і тією боротьбою, яку українцям приходилося вести в тому-ж Києві”.

136 Так назвали пам'ятку давньоруського зодчества XI ст. – Михайлівську церкву, розташовану в Острі, зруйновану в 1240 р., відновлену наприкінці XVII ст.

137 Перед цим закреслено перший варіант: “цікавився”.

138 Далі закреслено: “і з цього року а через де який час й стати членом редакції”.

139 Перед початком абзацу закреслено: “я робив досліди”.

140 Див.: *Беляшевский Н.Ф.* Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западного Буга. – М., 1901.

141 Далі закреслено: “і побачивши”.

142 Слово “відомого” написане сріблястим чорнилом над закресленим олівцем “звістного”.

143 Тарновський Василь Васильович (1837–1899) – колекціонер, меценат та культурно-громадський діяч, який спонсорував спорудження пам'ятників, видання часопису “Київська Старовина”, а також розкопки М. Біляшівського. Зібрана ним колекція української старовини склала основу Чернігівського історичного музею. Мاستок Тарновських в Качанівці був місцем зустрічей діячів культури: Т. Шевченка, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Костомарова.

144 Рік підкреслено сріблястим чорнилом і ним же на полях поставлено знак питання.

145 Переправлено тим же чорнилом останню літеру “і” на “и”.

146 Далі закреслено: “в атмосферу”.

147 Дмитро Миколайович Анучін (1843–1923) – географ, антрополог, етнограф і археолог, член Московського археологічного товариства (з 1896 р. – його академік). Протягом майже 50 років керував кафедрою географії Московського університету, створив університетський антрополого-етнографічний музей.

148 Останні дві літери слова “но” дописано сріблястим чорнилом.

під керівництвом Д. М. Анучина, вступив також вільним слухачем на природничий факультет Московського університету де слухав переважно¹⁴⁹ остеологію та геологію. Був я між іншим, на кількох лекціях Сеченова, які зробили на мене глибоке вражіння.

Мав я й “службу”, але досить приємну – в “Архиві Міністерства Юстиції”, де директором був Д. Я. Самоквасов. У нього де-який час я був “лічним” секретарем і навіть займав кімнату в його розкішній квартирі. “Служба” не вимагала від мене багато часу, але була корисна – я ближче став до архивного діла, яке мене цікавило більш з технічного боку.

Московське життя захопило мене своїм рухом. Приймав я участь в археологічному товаристві, і в тов-стві “Природознавства, антропології та етнографії”, працював в музеї, часто бував в домі Анучина, де познайо- **АРК. 16 зв.:** мився з його сім’єю, але найближче зійшовся з М. А. Янчуком та його дружиною.

На річні збори археологічного тов-ства дістав я запрошення від гр. Уварової прочитати доклад про розкопки на Княжій Горі. Уварова попередила мене, що на зборах буде великий князь Сергій Олександрович, що був тоді генерал-губернатором в Москві. Темою я взяв знахідки кам’яної доби, які було знайдено на Кн(яжій) Г(орі). Я старанно виготовив свій доклад і пішов на збори. Вони були урочисті, було багато людей й світських й духовних, одним словом “парад”. Не подобався мені великий князь – рудий з непримним ніби-то замерлим обличчям. Першим відчитом був відчит В. Сізова – не пам’ятаю про що. Він підвівся, звернувся до князя “Ваше Імператорське височество” і здається що до якогось архієрея – “Ваше преосвященство” і потім вже почав свій відчит. Для мене юнака, це було вперше і я, вже тоді цілком // **АРК. 17:** перенятий демократичними настроями, постановив зробити протест і коли настала черга для мого відчиту, почав без цих “обращеній”. Після відчитів, гр. Уварова переказала мені, що великий князь застався незадоволеним моїм відчитом й сказав – “что он нас учить хотел?”

Якраз тоді улаштувалась в Москві Географічна виставка – здається перша. Ініціатором єї був¹⁵⁰ Д. М. Анучин. Приймав в ній участь і я, навіть виступав з відчитом. Організація виставки дуже мене зацікавила, я провадив там як кажуть дні і ночі. На виставці познайомився з багатьма цікавими людьми,¹⁵¹ між іншим з Ядринцевим¹⁵², незвичайно милою людиною; згадую як він якось так лагідно іронізував над моїм хвилюванням перед першим відчитом на виставці.

Був у мене ще один гурток, де я часто бував. Це були учні “Школи живописі і ваянія”, між іншим був мій близький приятель по Києву кн. Олександр Олександрович Шервашідзе, який з сім’єю кілька років // **АРК. 17 зв.:** мешкали в нашому домі. М. Ф. Холявин, який потім кілька років перебував у мене на хуторі “Княжа Гора”, де разом з Шервашідзе побудовав собі майстерню, І. Бокал скоро померший від сухот, і ще кілька молодих хлопців. Були вони¹⁵³ справжню “богемою”, мешкали в пустій квартирі, спали на повалених мольбертах, харчувалися чаєм, хлібом та ковбасою, а як діставали гроші – улаштували “налети” на “трактіри”. Життя йшло весело, жваво¹⁵⁴.

Так пройшла зима. Яюсь весною проходив я біля якогось саду. Через ґрати, що оточували сад, повіяв вітерець і в моє обличчя дохнув пахощами рослин. Це так нагадало мені Україну, так зворушило, що мені зробилося млюсно¹⁵⁵ і я мусив сісти, що-б не впасти. На другий день я вже мандрував до рідного краю.

На осінь знов повернувся до Москви й знов мене захопило життя великого міста, з його різноманітними інтересами. Була в мене в Москві знайома сім’я Рудченків. Це була дружина Ів. Яков. Рудченка¹⁵⁶, син, та дві доньки. З сім’єю Іван. Яковл. не жив, а служив у Варшаві, де був правителем “Казенної палати”. Час // **АРК. 18:** від часу він¹⁵⁷ навідувався до сім’ї й приїздив до Москви. В один з таких приїздів я й познайомився з збирачем Чумацьких пісень. В цей період він був вже типовим “чіновником”, захоплювався “службою” і, здається, був на “хорошем счету” у начальства.¹⁵⁸ Дознавшись, що я служу в Архиві, він пропонував мені зайняти вільну посаду завідуючого архивом бувшого фінансового управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті.

Я трохи подумав – та й згодився – хтілося побачити світу. Іван Яковл. казав тут же написати прохання¹⁵⁹ – діло було зроблене. Літом я вернувся до Києва. Частину літа пробув у себе на хуторі,¹⁶⁰ а потім поїхав до В. В. Тарновського в його Качанівку. Тут я вперше побачив як живуть великі пани, побачив палац, побачив парк. Тут-же познайомився з Г. М. Честахівським, який доживав в Качанівці свій вік. Це був вже старенький дідусь, маленький, тихенький, з яким любо було балакати про старі часи; на пам’ять він подарував мені ясену точену патирицю власної роботи. // **АРК. 18 зв.:**

На прикінці літа я перебрався до Варшави.¹⁶¹ Варшава і взагалі Польща, а особливо Варшава, зробили на мене досить міцне вражіння. Не вважаючи на усі зусилля збоку “обрусітелів” – стара і притому більша культура давала себе чути досить часто. Я знайшов собі кімнату на Nowograds’кій вул. у старенької вдови – п-ні Тименецькій, у якої й прожив увесь час

149 Далі закреслено: “те, що мало відношення до моїх”.

150 Далі олівець замінюється на чорно-сріблясте чорнило – те, яким робилися правки на арк. 12–16 зв.

151 Далі закреслено: “для мене, юнака”.

152 Микола Михайлович Ядринцев (1842–1894) – публіцист, дослідник Сибіру і Центральної Азії, першовідкривач давньотюркських старожитностей на р. Орхон, столиці Чингісхана – Каракорума.

153 “Були вони” написано вгорі над закресленим “Життя вели вони”.

154 Далі закреслено: “- багачке”.

155 Слово підкреслено і на полях навпроти поставлено знак питання.

156 Іван Якович Рудченко (1845–1905) – фольклорист, етнограф, перекладач і літературний критик, старший брат і співавтор Панаса Мирного.

157 Далі закреслено: “гаві наїздив до Москви”.

158 Далі закреслено: “бо швидко”.

159 Далі закреслено: “й подати йому”.

160 Далі закреслено: “був у В. В. Тарновського в його Качанівці”.

161 Навпроти початку абзацу олівцем поставлено рік “1894”.

мого перебування у Варшаві. Хочу два слова присвятити їй.¹⁶² Дуже¹⁶³ вихована, незвичайно лагідної вдачі, вона бачила кращі часи. Обставини зкрутили її, але вона досить бадьоро несла свій хрест. У неї був син якийсь невдалий, з нею не мешкав,¹⁶⁴ й донька вже доросла панночка, ми познайомились. Після цього стара пані одвела мене на бік й попередила, дуже соромлячись, щоб відносини до панночки не перейшли кордону знайомства, бо вона католичка, а я православний, хоч і не москаль. Розмова велась на французській мові, бо по російськи вона не балакала, та і я не хтів балакати. За кілька місяців я вже почав говорити по польськи, а через рік-півтора – говорив вже досить гарно. Перші місяці життя у Варшаві я був хворий тяжкою нервовою хворобою – якась важка форма нейростениї. Пані Тименицька ходила // **АРК. 19:** як за дитиною. Та й увесь час відношення було як до рідного.

Познайомившись я з архівом – він був у порядку, вже був “неживим”, так що до біжучої роботи було дуже мало але з історико-економічного, а навіть чисто історичного боку матеріалу було сила і що найголовніше – цілі скарби що до України. Я й розібрався в останніх. Через який час приїхав до Варшави Михайло Грушевський, працював в архіві, і потім приїздив не раз і чимало добував звітлія¹⁶⁵ і не раз для різних видань.

З росіянами, які мешкали в Варшаві і були майже всі урядовцями – я не хтів знайомитися – гидко було. Може між ними були й гарні люди – біг зна, але бачив що робиться, бачив вони побільш ости тримають себе як “завоевателі”. З другого боку бачив як ставляться до них поляки, як у всіх їх, у одних більш, у других менш, ніби якийсь кілок забитий у серце, якого не мають сили виїняти.

В перші часи я познайомився де с кім з гуртка, що бував у відомого історика Олександра Яблоновського. О. Яблоновський приїздив що-року переважно на контракти до Києва і я там з ним познайомився в редакції “Київської Старини”. Де з ким з цього гуртка дуже приємні відно- // **АРК. 19 зв.:** сини прийняли постійний характер. Познайомився я трохи згодом і з Ерестом Мидьським – дуже цікавим чоловіком, що так багацько зробив для науки й її популяризації. Мені було дуже цікаво бувати у нього, бо якраз наші наукові симпатії сходились. У Києві я був знайомий з сім’єю бар. Штейнгеля¹⁶⁶. Дознався я, що один з них – Федір Рудольфович перебрався до Варшави, тут мешкали батьки його дружини, те-ж Штейнгель. Поновили знайомство, скоро зійшлись ближче і з того часу zostалися приятелями як то кажуть на все життя. Федір Рудольфович та його дружина Віра Миколаївна (вже покійна) були дуже культурними, вихованими людьми, по натурі незвичайно м’якими, гуманними. Вони тоді недавно що побрались, і були повні¹⁶⁷ бажання працювати на загальну користь. Федір Руд. був заможним чоловіком, мав маєток на Волині – с. Городок біля Рівного. Літом уся сім’я перебралась до Городка¹⁶⁸ і це село й було переважно місцем, де здійснювались думки про поліпшення долі народу. Тут була вибудована¹⁶⁹ лікарня,¹⁷⁰ дуже добре обставлена, вибудована школа – в два поверхи з добірним штатом навчителів, пущена для загального вжитку власна бібліотека, закладено овочевий пітомник, відкриті для селян чайна, баня і т. д.

З свого боку я порадив Федіра Руд. закласти ще й¹⁷¹ музей, присвячений Волинській губернії¹⁷². Справді, тоді на Волині існувало тільки – два невеличких церковно-археологічних музеїв – в Житоїрі та Володимир Волинську і збірка теж церковної старовини в Луцьку, а пам’яток на Волині заховалося ще безліч, як ніде на Україні. Федор Руд. охоче згодився. Я був дуже радий взятись за таке діло, бо архівна справа не так мене цікавила, як матеріальна культура взагалі.

З великою приємністю згадую ті вечери, коли ще обмірковували будучу роботу. Програм музею взяли широкий:¹⁷³ він мусив поділятися на – природничий і культурно-історичний відділи. В останній¹⁷⁴ крім, антропології, археології, історії, етнографії, входили архів, бібліотека по Волині і фотографії.

Коли це було вирішено, я ще зімою // **АРК. 20 зв.:** почав добувати матеріали, обходив всі крамнички букіністів і таки знаходив часом дуже цікаві видання що до Волині. На меті було також закласти в музеї історико-географічний архів: для кожної місцевості – міста, села, містечка, заводиться окрема папка, куди й збирається різноманітний матеріал: акти, малюнки, фотографії, мапи і т. д. Для сього відділу мої шукання у букіністів дали чимало.¹⁷⁵

В літку я побував в Городку, для музею була одведена частина одного з флігелів цієї дуже цікавої садиби, що лежить на острові і де колись був монастир, в будинку якого й жив Ф. Р. Штейнгель. Того-ж літа я мандрував по Волині,¹⁷⁶ робив разом з Штейнгелем розкопки, чимало фотографував – основа для музею була покладена.

З того часу, на протязі кількох років я що-літа, а то й зімою бував в Городку й займався музеєм. Ось коротенька історія цього музею, який поміг мені познайомитися практично з музейною справою. В Варшаві я познайомився з полк. Мошковим,

162 Далі закреслено: “Інтелігентній з інтелігент”.

163 Далі закреслено: “інтелігентні”.

164 Слова про сина пані Тименцької дописано на полі навпроти рядка.

165 Далі закреслено: “і для своїх робіт”.

166 Далі закреслено: “молодший брат”.

167 Далі закреслено: “думок”.

168 Далі закреслено: “і тут переважно й був”.

169 Далі закреслено: “чудова”.

170 Далі закреслено: “вибудована школа”.

171 Далі закреслено: “місцевий”.

172 Далі розповідається про створення бароном Федором Рудольфовичем Штейнгелем (1870–1946) музею у Городку 1896 р. Барон також виділяв кошти на археологічні дослідження понад 50 курганів Волинської губернії і М. Біляшівський складав звіти про ці розкопки. У 1914 р. експонати музею були евакуйовані на Кубань і їхня подальша доля невідома.

173 Далі закреслено: “до нього входили і природничий від...”.

174 Далі закреслено: “входили й архів, і бібліотека по Волині”.

175 Далі закреслено цілий абзац: “Й настало літо, я зараз рушив на Волинь й почав збирати й мандрувати з метою”.

176 Далі закреслено: “й здобув чимало”.

який був захоплений, правда як аматор, // **АРК. 21:** етнографією, переважно фольклором.¹⁷⁷ Я й його притягнув до музею. Потім до Варшави переїхав Матвіїв¹⁷⁸ – на учителем гімназії, що склав програм по географії для Одеського археолог. з'їзду¹⁷⁹ – притяг і його. Стало більш робітників, музей став швидко поповнюватись. Що літа робились розкопки, були організовані навіть невеличкі експедиції – на возах виїздила ціла група фахівців і переїзжаючи од села до села робила розкопки, збирала етнографічний матеріал, а особливо знімала силу фотографій. Як тільки що появились фонографи, Федір Руд. придбав фонографа для музею й почав записувати народні пісні.

Музей поширився, прийшлося поширити приміщення. Поширились й чутки про музей, їм зацікавились місцеві люде, стали помагати. Коли набралось досить матеріалу музей було відчинено для оглядин, його стали одвідувати й поодинокі особи й цілі групи, переважно школярів. Таке жваве життя музею тяглося кілька років. Потім матеріальний стан Фед. Руд. погіршав, він не міг вже так щедро підтримувати музей, як раніш,¹⁸⁰ та в мене стало менш вільного часу – я працював // **АРК. 21 зв.:** над улаштуванням Київського музею, і Городецький музей припинив¹⁸¹ швидкий зріст, але все ж таки робив своє діло – по зібранню матеріалу і як просвітна інституція.

Так тяглося до 1915-го року, коли із-за паніки, яка сталася від наступу німців, Фед. Руд. евакував музей на Кубань в с. Хуторок – маєток брата. Маєток цей під-час революції було спалено і весь музей пропав. Особливо жалко збірок археологічних – з стоянок палеоліта й неоліта в с. Городку, архива з часів польського повстання 1863 р., який я перетяг з поліцейської управи в Рівному, та фотографічного архиву, в якому було багацько кліш, ще не надрукованих.

В Варшаві життя моє було прийняте постійною думкою про Городецький музей, архив пішов на бік. Вільний час я проводив переважно у Штейнгеля,¹⁸² крім того познайомився, ще з цікавим гуртком – лікарів. Біля Варшави є велика лікарня для божевільних – Творки. Один з лікарів був О. П. Драгоманов, що був жонатий на моїй Київській знайомій п. Кузьмінній. Через неї я й познайомився з цілим гуртком лікарів, часто бував там, приймав участь у різних // **АРК. 22:** забавах для божевільних – і цікаво було і сумно, чим більш, що вже тоді давала себе знати моя нервовість.

Я що-року бував в Києві. Там¹⁸³ думка про заснування музею приймала все більш реальні форми, дякуючи В. В. Хвойці¹⁸⁴ було зроблено кілька незвичайно цікавих відкриттів, на черзі був археологічний з'їзд, – потягнуло до дому.

Нарешті я твердо постановив рушати і ще не маючи в Києві жадної посади, кинув свою у Варшаві – треба було дати місце одному киянину – Дегену, а сам перебрався до Києва. Швидко знайшлося й місце – саме тоді відчинявся у Києві Політехнічний інститут і я зайняв місце бібліотекаря. Будинок наш вже було продано і я оселився на Трьохсвятительський вулиці (ч. 14) в садибі родичів – Гирічів, в старому флігелі, що стояв над самою кручею. Моїх дві кімнати¹⁸⁵ були на другому поверсі і з вікна, як на ладоні був Дніпро і задніпров'я. Там я прожив досить довго, аж поки не перебрався до Музею, де й тепер догніваю в музейних льохах.

Я швидко ознайомився з станом, в якому знаходились різні галузі цікавого для мене життя в Києві – тоді, як раз, археологія була “в моді”, познайо- // **АРК. 22 зв.:** мився ближче з В. В. Хвойкою¹⁸⁶, що з великою енергією проводив досліди і робив одно за другим незвичайно цікаві відкриття. Познайомився з Б. І. Ханенком та його дружиною Варварою Миколовною – вони тоді так були захоплені, дякуючи Вікентію В'ячеславовичу, археологією. Музей саме будувався і скоро повинен був хоч так саяк закінчитись – у 1900-у році, під час археологічного з'їзду, там думалося улаштувати виставку. Я ближче став до Київської Старини,¹⁸⁷ завів там окремий відділ – “Археологічну Літопись”,¹⁸⁸ поширив свої наукові інтереси і тоді ясно зрозумів як, ще мало зроблено на Україні що до історії матеріальної культури, як мало зібрано памяток, як вони швидко гинуть і яку вагу мусить мати новий музей для їх охорони, дуже хотілося взятися за цю працю – на Городецькому музеєві була вже невеличка вправа і коли комітет музею в 1902 р. пропонував мені взяти на себе керування музеєм, я з радістю прийняв цю пропозицію і залишивши політехнічний // **АРК. 23:** цілком віддався улюбленій праці. В музеї був вже археологічний відділ, складений переважно з знахідок Хвойки, але що до других відділів, то передо мною стояли голі стіни. Я виробив¹⁸⁹ програм музею, причому за основу взяв територіальний принцип, – щоб музей¹⁹⁰ в памятках дав культурно-історичний образ України, починаючи з доісторії і кінчаючи сучасною добою.

¹⁹¹Загальне керування Музеєм належало “Обществу любителей древностей и искусств” – ближче – Комітету музею, ¹⁹²але це “Общество” за весь час свого існування було, просто кажучи, фікцією. Складалося воно з осіб – чиновників та

177 Далі закреслено: “Трохи згодом”.

178 Далі закреслено: “дуже оригінальний учитель”.

179 З'їзд, про який йде мова, відбувся в Одесі у 1884 році.

180 Далі закреслено: “та і я не міг віддавати”.

181 Далі закреслено: “свій”.

182 Далі закреслено: “а часу стого було чимало, дуже близько зійшовся з”.

183 Далі закреслено: “будувався вже музей”.

184 Вікентій Хвойка (1850-1914) – знаний український археолог чеського походження. На той час він був фактичним завідувачем музею.

185 Дописано над закресленим: “хатки”.

186 Далі закреслено: “незвичайно весь віддався науці, і”.

187 Далі закреслено: “вів там”.

188 Далі закреслено: “а взагалі поширив свої інтереси й на”.

189 Далі закреслено: “план діяльності”.

190 Далі закреслено: “дав образ”.

191 Перед цим рядок із закресленою фразою: “Для керування музеєм «Общ»”.

192 Далі закреслено: “що складався”.

капіталістів, що не мали жадного відношення до науки, ні до мистецтва. Навіть голові сього товариства – Б. І. Ханенкові¹⁹³ справа музею була байдужою. Ще коли будувався музей – йому було цікаво довести його до кінця, бажаючи за це “великих милостей” – і він не раз звертався до свого тестя Н. А. Терещенка¹⁹⁴ за грошовою до- // **АРК. 23 зв.:** допомогою (з своєї кишені на музей не дуже любив давати – і справді за довгі роки його головування музею дісталися мізерні суми). Але потім музей залишився без усякої допомоги від людей, що мали вплив, а тоді (так як і тепер) тільки таким шляхом і можна було що небудь зробити.

¹⁹⁵В 1892 р. я познайомився з О. М. Терещенком¹⁹⁶ – вперше мені прийшлося побачити типового капіталіста нової формації і досить близько вийти в курс життя купки мільйонерів. Цікавого мало – повна байдужість до усього що могло цікавити хоч трохи інтелігентну людину. Цей Терещенко слабував якимись випадками нервового характеру – наслідок другої хвороби і збірався їхати за кордон за для відпочинку. Запропоновано мені товаришувати йому, на що я з охотою пішов – за кордоном не приводилося бути. Провожала нас до Відня дружина Терещенка, але потім поїхала й далі – ми зібралися на місяць до Ніци, саме на карнавал. Вийшло так, що ця подорож була¹⁹⁷ мала метою показати мені злі зол- // **в рукописі відсутні розгортка з двома аркушами**

// **Арк. 26 (24)**¹⁹⁸

(з думкою, що після виставки де-що зостанеться і для музею.

Але хвороба моя стала посуватися дуже швидко¹⁹⁹: став рости зуб, стали виходити очі, я ослаб остільки, що мені вже стало трудно ходити – думав я що це вже край. Але якось читаючи “Кієвлянина” я в “смісі” нагледів замітку про те, що в Лейпцігу проф. Мебіус приготував якусь сировотку, яка дуже допомогла при моїй хворобі. Я швидко зібрався і на 4-й чи 5-й день був вже в Лейпцігу. Проф. Мебіус ще не скінчив своїх дослідів над сировоткою, а порадив мені зробити операцію – перевязати артерії, що годують щитовидні залози. Попав я в дуже гарну клініку²⁰⁰ д-ра Гейеля, через 2 тижні рани цілком загоїлись, побув в клініці ще 2 тижні для відпочинку, а потім цілий майже місяць подорожував по ²⁰¹Швейцарії, побував в Дрездені, Мюнхені, Берліні – майже як зовсім здоровий. Це було в 1904 році. В тому-ж році²⁰² я взявся за улаштування виставки²⁰³. Для того, що-б добути кошти, було складено виставочний комітет, куди ввійшли²⁰⁴ // **АРК. 26 (24) зв.**²⁰⁵: “дампатронеси” з київського “общества”. Саме в той час у столицях пішла мода на “кустарні” артистичні вироби і наші київські дами охоче пішли на це, але, розуміється, уся праця по виставці лягла на кілька людей не з “общества”. Добре було те, що... [Далі тексту немає і зворот аркуша порожній. – Авт.]

Додаток №1.

Автобіографія М. Біляшівського 1919 р.²⁰⁶

а) ЖИТТЄПИС М. Т. БІЛЯШІВСЬКОГО²⁰⁷

Біляшівський Микола Теодотович народився р. 1867 в м. Гуманю на Київщині, де батько його був вчителем духовної школи. Перші дитячі роки пробув на селі, куди його батько перейшов священником. Середню освіту здобув у другій київській гімназії, де, під впливом учителів Тумасова та Науменка, зацікавився історією рідної країни. Інтерес до збирання старовини прокинувся у нього ще як він перебував у гімназії; а сприяв цьому гурток місцевих аматорів, переважно нумізматів, що до його складу ввійшов і Микола Теодотович. Вступивши на правничий факультет Київського Університету, М. Т. одночасно слухав лекції і на філологічному факультеті і тоді-ж, під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, практично студіював археологію, беручи участь у дослідках проф. В. Антоновича.

Закінчивши Київський Університет, М. Т. переїхав до Москви і вступив, як вільний слухач, на природничий факультет московського університету, де переважно працював під керівництвом проф. Д. М. Анучіна над передісторичною археологією та антропологією, працюючи одночасно в Архіві Міністерства Юстиції.

На початку 90-их років обійняв посаду завідувача архівами кол. Фінансового Управління Царства Польського

193 Богдан Іванович Ханенко (1849–1917) – голова Київського товариства старожитностей і мистецтв, ініціатор створення Київського художньо-промислового і наукового музею. Активно опікувався поповненням фондів музею, жертвуючи на це чималі кошти і власні археологічні зібрання.

194 Дочка Ніколи Артеміївича Терещенка (1819–1903), Варвара, була дружиною Б.І. Ханенка. Сам Нікола Артеміївич – видатний меценат закладів культури та соціальної сфери, який пожертвував чималі кошти на створення Київського художньо-промислового і наукового музею.

195 З цього місяця колір чорнила змінюється на зелений.

196 Терещенко Олександр Миколайович (1856–1911) – син Миколи Артеміївича, який присвятив себе благодійницькій та громадській роботі; член Київського товариства старожитностей і мистецтв.; опікун I-ї і III-ї київських гімназій, засновник Товариства допомоги студентам Університету Св. Володимира. Активно підтримував музей.

197 Далі закреслено: “для того”.

198 За авторською нумерацією це – арк. 26, за архівною – арк. 24; авторські арк. 24 і 25 втрачено.

199 Перероблено з версії: “настільки швидко”.

200 Написано закресленим: “клініку”.

201 Перед цим одне слово не вдалося відчитати.

202 Далі закреслено: “для того, щоб”.

203 Проти абзацу з інформацією про виставку закреслено на полі “виставка”.

204 Далі закреслено: “як справжні”.

205 За авторською нумерацією – арк. 26 зв., за архівною – арк. 24 зв.; авторські арк. 24 і 25 втрачено.

206 Републікація за вид.: *Багалій Д.* Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського. Додаток “а” до статті “Життєпис М. Т. Біляшівського” (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 7–8).

207 Цей життєпис М. Т. подав до Історично-філологічного відділу, коли його було обірано дійсним членом Академії.

в Варшаві, де звернув увагу на величезний, так що й цілком не використаний матеріал що-до України. Пробиваючи в Варшаві, М. Т. разом з Ф. Р. Штейнгелем, що там-таки мешкав, заходивсь організувати обласний волинський музей, який і було закладено в с. Городку – маєтку Штейнгеля, біля Рівного. Переїхавши потім до Києва, М. Т. р. 1902 обраний на директора київського музею старовини й мистецтв, і цю посаду обіймає й досі.

Наукові дослідження почав ще будучи студентом університету і потім протягом низки років що-літа провадив обслідування й розкопи на території України, що торкалися діб передісторичної і слов'янської (обслідування дюнных стацій Дніпра, Західного Бугу і инш., розкопи курганів на Київщині, Херсонщині, розкопи городища “Княжа Гора” й инші).

Узявшись керувати київським музеєм, який тоді, крім невеличкого архівного відділу, містив у собі самі голі стіни, М. Т. поставив метою наповнити музей иншими пам'ятками української старовини й мистецтва. На будову музею М. Т. й поклав усі сили та енергію за останні 17 років.

Працювати доводилося за дуже важких умов – брак засобів, брак людей – все це перешкождало роботі. Щоб поповнити збірки музею, надто відділи етнографічний та історичний, що-року впоряджувано експедиції по Україні, влаштовувано вистави. Тепер музей має величезні колекції із різних галузів української старовини й мистецтва в кількості десятків тисяч окремих речей.

Наукові праці М. Т. присвячено археології, етнографії та мистецтву. Як наслідок ще гімназійного часу, вийшла в 1889 році книжка “Монетные клады Киевской губернии”. З того-ж року М. Т. увійшов до складу редакції “Киевской Старини”, де й містив свої праці, беручи участь разом з тим в инших наукових виданнях, як “Труды” археологічних з'їздів, часописах, а також у газетах. З 1899 року в “Киевской Старині”, за пропозицією М. Т., заведено окремий відділ – “Археологическая літопись Южной России”, яку він і вів на протязі трьох років, а з 1903 року почав видавати “Літопись” вже окремо, як самостійне видання, яке й виходило в 1904 і на початку 1905 рр., але мусіло із-за браку коштів припинитися.

З М. Т. Біляшівського є дійсний член Львівського Наукового Товариства імени Шевченка, Українського Наукового Товариства в Києві, Общества Нестора Літописца, Московського Археологического Общества, Моск. Общества Естествознания, антропології и етнографії, Одесского Общества Истории и древностей та инших; почесний член Української Академії Мистецтв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адаменко А. Г. Материалы личного архива Н. Ф. Беляшевского (1867–1926) // Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского. – К., 1989. – С. 18–25.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Пер. з англ. – К., 1996. – 212 с.
3. Антонова О. Доля вченого // Хроніка 2000. – № 45/46. – С. 465–470.
4. Багалій Д. Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 9. – К., 1926. – С. 1–10.
5. Беляшевский Н. Ф. Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западного Буга. – М., 1901.
6. Біляшівський Микола Федотович // Національна академія наук України. Персональний склад (1918–1998). – К., 1998. – С. 12
7. Біляшівський М. Автобіографія. Рукопис // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 31. – Спр. 8. – Арк. 1–24.
8. Біляшівський М. Пам'ятна книжечка. 1880-і рр. // ІР НБУВ. – Ф. 28. – Спр. 777. – 185 арк.
9. Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 11–23.
10. Грибанова С. Експерсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку ХХ ст. // Краєзнавство. – № 3. – К., 2012. – С. 103–106.
11. Грушевський М. Академік Микола Федотович Біляшівський. Некролог // Україна. – Кн. 2–3. К., 1926. – С. 237–239.
12. Дідух Л. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – К., 2005. – С. 19–62.
13. Єфремов С. М. Ф. Біляшівський на громадській роботі // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 54–59.
14. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – 203 с.
15. Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 80–86.
16. Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63–80
17. Курінний П. Академік Микола Теодотович Біляшівський як археолог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 24–32.
18. Милосян Ю. Г. Формування науково-освітнього світогляду вітчизняного педагога, вченого-аграрія, зачинателя літакобудування, князя О. С. Кудашева (1872–1917 рр.) [Ел. рес.]. – Режим доступу: // <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/13.pdf> (дата звернення: 08.04.2019). – Назва з екрана.
19. Моценко К. Академік М. Біляшівський як музейний робітник // Український Музей. Збірник. – К., 1927. – С. 3–12.
20. Нестуля С. Невідомі сторінки автобіографії М. Ф. Біляшівського // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава-Опішне, 2002. – С. 24–28.

21. Пискун В. М. Ф. Біляшівський – вчений і державний діяч // 100 років Державного музею українського народного декоративного мистецтва. – К., 2001. – С. 32–38.
22. Попельницька О. О. Біляшівський М. Ф. – перший директор Національного музею історії України // Український історичний журнал. – № 2. – 2008. – С. 100–118.
23. Примак А. Ф. Становлення М. Ф. Біляшівського як вченого і дослідника минувшини // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 17. – С. 74–76.
24. Программа для собирания сведений о древностях (Список вопросов, ответы на которые желательнo получить к 11-му Археологическому съезду 1899 г. в Киеве) // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1898. – Кн. 2. – С. 146–155.
25. Федорова Л. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Відп. ред С. І. Кот. НАН України. Інститут історії України. – К., 2013. – С. 116–188.
26. Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926.

REFERENCES

1. Adamenko A. G. Matery`aly ly`chnogo arxy`va N. F. Belyashevskogo (1867–1926) // Rukopy`snye fondy Central`noj nauchnoj by`bly`oteky` y`m. V. Y`. Vernadskogo. – K., 1989. – S. 18–25.
2. Anderson B. Uyavleni spil`noty`. Per. z angl. – K., 1996. – 212 s.
3. Antonova O. Dolya vchenogo // Xronika 2000. – # 45/46. – S. 465–470.
4. Bagalij D. Zapy`ska pro naukovy` pracu M. T. Bilyashivs`kogo // Zapy`sky` istory`ko-filologichnogo viddilu VUAN. – Kн. 9. – K., 1926. – S. 1–10.
5. Belyashivsky`j N.F. Dyunnye stoyanky` neoly`ty`cheskoj epoxy` na beregax r. Zapadnogo Buga. – M., 1901.
6. Bilyashivs`ky`j My`kola Fedotovy`ch // Nacional`na akademiya nauk Ukrayiny`. Personal`ny`j sklad (1918–1998). – K., 1998. – S. 12
7. Bilyashivs`ky`j M. Avtobiografiya. Rukopy`s // Insty`t rukopy`su Nacional`noyi biblioteky` Ukrayiny` im. V.Vernads`kogo (dali – IR NBUV). – F. 31. – Spr. 8. – Ark. 1–24.
8. Bilyashivs`ky`j M. Pam`yatna kny`zhechka. 1880-i rr. // IR NBUV. – F. 28. – Spr. 777. – 185 ark.
9. Vinny`cz`ky`j A. My`kola Teodotovy`ch Bilyashivs`ky`j. Jogo zhy`ttya ta muzejna robota // Zapy`sky` istory`chno-filologichnogo viddilu VUAN. – Kн. IX. – K., 1926. – S. 11–23.
10. Gry`banova S. Ekskursiyi yak metod pidvy`shhennya kul`turno-profesijnogo rivnya uchy`tel`stva v Ukrayini na pochatku XX st. // Krayeznavstvo. – # 3. – K., 2012. – S. 103–106.
11. Grushevs`ky`j M. Akademik My`kola Fedotovy`ch Bilyashivs`ky`j. Nekrolog // Ukrayina. – Kн. 2–3. K., 1926. – S. 237–239.
12. Didux L. Akademik M. F. Bilyashivs`ky`j u naukovomu, kul`turnomu ta gromads`komu zhy`tti Ukrayiny` (kinecz` XIX – persha chvert` XX st.). – Dy`sertaciya na zdobuttya naukovogo stupenya kandy`data istory`chny`x nauk za special`nistyu 07.00.01 – istoriya Ukrayiny`. – K., 2005. – S. 19–62.
13. Yefremov S. M. F. Bilyashivs`ky`j na gromads`kij roboti // Zapy`sky` istory`chno-filologichnogo viddilu VUAN. – Kн. IX. – K., 1926. – S. 54–59.
14. Zarembo S. Nary`sy` z istoriyi ukrayins`kogo pam`yatkoznavstva. – K., 2002. – 203 s.
15. Kiliyevy`ch S. Akademik M. F. Bilyashivs`ky`j – pershy`j dy`rektor Nacional`nogo muzeyu Ukrayiny` // Ky`yivs`ka starovy`na. – 1999. – # 4. – S. 80–86.
16. Kovtanyuk N., Shovkoplyas G. Skarbny`cya istory`chnoyi pam`yati Ukrayiny` // Ky`yivs`ka starovy`na. – 1999. – # 4. – S. 63–80
17. Kurinny`j P. Akademy`k My`kola Teodotovy`ch Bilyashivs`ky`j yak arxeolog // Zapy`sky` istory`chno-filologichnogo viddilu VUAN. – Kн. IX. – K., 1926. – S. 24–32.
18. My`lostyan Yu. G. Formuvannya naukovo-osvitn`ogo svitoglyadu vitchy`znanogo pedagoga, vchenogo-agrariya, zachy`natelya litakobuduvannya, knyazya O. S. Kudasheva (1872–1917 rr.) [El. res.]. – Rezhy`m dostupu: //http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/13.pdf (data zvernennya: 08.04.2019). – Nazva z ekrana.
19. Moshhenko K. Akademik M. Bilyashivs`ky`j yak muzejny`j robitny`k // Ukrayins`ky`j Muzej. Zbirny`k. – K., 1927. – S. 3–12.
20. Nestulya S. Nevidomi storinky` avtobiografiyi M. F. Bilyashivs`kogo // Ty`tul`ny`j etnos: zdobutky`, vtraty`. – Poltava-Opishne, 2002. – S. 24–28.
21. Piskun V. M. F. Bilyashivs`ky`j – vcheny`j i derzhavny`j diyach // 100 rokiv Derzhavnogo muzeyu ukrayins`kogo narodnogo dekoraty`vnogo my`stecztva. – K., 2001. – S. 32–38.
22. Popel`ny`cz`ka O. O. Bilyashivs`ky`j M. F. – pershy`j dy`rektor Nacional`nogo muzeyu istoriyi Ukrayiny` // Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. – # 2. – 2008. – С. 100–118.
23. Pry`mak A. F. Stanovlennya M. F. Bilyashivs`kogo yak vchenogo i doslidny`ka my`nuvshy`ny` // Istoriya Ukrayiny`: malovidomi imena, podiyi, fakty`. – Ky`yiv-Donetz`k, 2001. – Vy`p. 17. – S. 74–76.

24. Programma dlya soby`rany`ya svedeny`j o drevnostyax (Spy`sok voprosov, otvety na kotorye zhelatel`no poluchy`t` k 11-mu Arxeology`cheskomu s`ezdu 1899 g. v Ky`eve) // Chteny`ya v Y`story`cheskom obshhestve Nestora Letopy`scha. 1898. – Kn. 2. – S. 146–155.

25. Fedorova L. Z istoriyi pam`yatkooxononnoyi ta muzejnoyi spravy` u Naddnipyans`kij Ukrayini. 1870–1910-i rr. / Vidp. red S. I. Kot. NAN Ukrayiny`. Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. – K., 2013. – S. 116–188.

26. *Shherbakivs`ky`j D. M. T. Bilyashivs`ky`j i ukrayins`ke my`cteczstvo // Zapy`sky` istory`chno-filologichnogo viddilu VUAN.* – Kn. IX. – K., 1926.

Таблиця 1.

<p>Фрагмент життєпису, що цитується у статті: Єфремов С. М. Ф. Біляшівський на громадській роботі // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 55.</p>	<p>Відповідник у тексті життєпису, що зберігається в: ІР НБУВ. – Ф. 31. – Спр. 8. – Арк. 12.</p>
<p>Дитинні роки на селі, вплив у гімназії таких людей, як Тумасов, Науменко, Юркевич – усе це поклало основу що-до відношення до українства, але тільки основу. Ця сторона мого «я» ще не виявляла себе. <i>З В. Б. Антоновичем на цю тему ми ніколи не балакали і обмежувались тільки спеціальними питаннями. На протязі 1889–1890 рр. я ближче став до наукової праці – робив розкопки, обслідував становища кам'яної доби, почав брати участь у «Київській Старині».</i></p> <p>Розкопки городища «Княжа Гора», що мали досить цікаві результати, і дали привід для факта, якого я хочу згадати. Як я вже завважив, питання національно-політичні мене не цікавили, не інтересувавсь я й відношеннями, які існували між різними верствами й гуртками місцевого громадянства, і тому я з легким серцем і охоче пішов на запросини «Кієвлянина» – дати нарис моїх розкопок на Княжій Горі. Скоро після того, як він був надрукований, я зайшов до В. Б. і він, у розмові, залишивши свою звичайну стриманість, завважив: тільки з-за вашої статті Я пустив до хати «Кієвлянина». Ця коротенька фраза зробила на мене надзвичайне вражіння: зразу відкрилися очі на стан річей і моє ‚я‘ стало для мене ясним</p>	<p>Дитинні роки на селі, вплив в гімназії таких учителів як Науменко, Тумасів, Юркевич – все розуміється, заклало фундаменту, але не було такого ще чинника, щоб все те, що дит. часи в глибині душі ховалося, вийшло на світ, спланувало, цілком опанувало мною і дало напрям на ціле життя. Під-час мого перебування в Університеті я цілком не цікавився «політикою», ні національним питанням – українським. Не знав в якому стані знаходиться це питання, які взаємовідносини існують серед хоча би Київського громадянства. Тому-то не дивно, що першу свою замітку, де я описав стан, в якому знаходилась тоді «Юрьєва Божниця» біля Остра, я вмістив в «Кієвлянині».</p> <p>В такому «невинному» стані я перебував на протязі усього університетського часу, і навіть коли вже скінчив і зробив в 1891 році розкопки на «Княжій горі», то коротеньке справоздання розкопок було надруковано в цьому ж такі «Кієвлянині». Тут пригадується мені такий випадок: коли стаття моя про ці розкопки була надрукована, я зайшов якимсь до В. Б. Антоновича, який сам відчинив двері й ми заговорили про «Княжу гору». Володим. Боніф. Сказав: «із-за вашої статті я мусив пустити до себе в хату цю газету». Я був здивований – не зрозумів спочатку, але ця фраза дала напрямок думкам і послужила до вияснення мого «я».</p>